

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

**на тему: «ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ»**

Виконав:

Студент 2 року навчання МП «Право»
Трубчанінов Костянтин Сергійович
e-mail: kostiantyn.trubchaninov@ukma.edu.ua

Керівник:

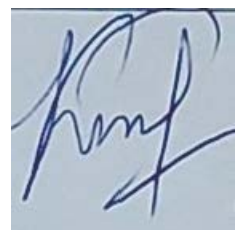
Венгер Володимир Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент
e-mail: venhervm@ukma.edu.ua

Рецензент: _____

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

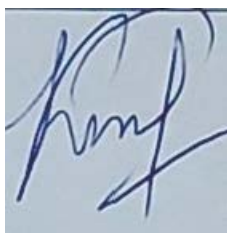
«__» _____ 20__ р.

Київ 2023

Декларація академічної доброчесності

Я Трубчанінов Костянтин Сергійович, студент 2 року навчання магістерської програми за спеціальністю «Право» факультету правничих наук НаУКМА, підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Імплементация конституційних засад адміністративно-територіального устрою України в умовах збройної агресії» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених п. 3.1. Положенням про академічну доброчесність здобувачів освіти у НаУКМА, зі змістом якого я ознайомлений.

10 травня 2023 року

Костянтин ТРУБЧАНІНОВ

ЗМІСТ

Зміст	3
Перелік умовних скорочень	4
Вступ.....	7
Розділ 1. Конституційні засади адміністративно-територіального устрою України	9
1.1. Філософсько-правове розуміння значення державної території.....	9
1.2. Поняття і система конституційних засад АТУ України	20
1.3. Конституційні засади АТУ України в контексті імплементації верховенства права.....	27
Розділ 2. Імплементація конституційних засад унітаризму в Україні.....	40
2.1. Унітаризм у структурі конституційної ідентичності України.....	40
2.2. Передумови для збереження і розвитку унітаризму в Україні.....	52
Розділ 3 Вплив військової агресії на реалізацію інших конституційних засад АТУ України.....	73
3.1. Впливу умов воєнного стану на реалізацію конституційних засад АТУ України.....	73
3.2. Забезпечення повсюдності публічної влади в Україні у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території.....	84
Висновки	89
Список використаних джерел і літератури.....	91

Перелік умовних скорочень

АРК – Автономна Республіка Крим.

АТУ — адміністративно-територіальний устрій.

БЕБ – Бюро економічної безпеки.

ВЛК – Військово-лікарська комісія.

ВР АРК – Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

ВР РРФСР – Верховна Рада Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.

ВРУ – Верховна Рада України.

ГПУ – Генеральна прокуратура України.

ГУР – Головне управління розвідки Міністерства оборони України.

ГШ ЗСУ – Генеральний штаб Збройних Сил України.

ДБР – Державне бюро розслідувань.

ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба України.

ДПСУ – Державна прикордонна служба України.

ДССЗІ – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації.

ДССТ – Державна спеціальна служба транспорту.

ДФТГ — добровольчі формування територіальних громад.

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень.

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини.

ЗСУ – Збройні Сили України.

КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України.

КМУ — Кабінет Міністрів України.

КСУ – Конституційний Суд України.

ЛЗІ – Громадська організація «Лабораторія законодавчих ініціатив».

МВС – Міністерство внутрішніх справ України.

МКТР – Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди.

МС ООН – Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй.

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України.

НВАК – Народно-визвольна армія Китаю.

НЗФ – Незаконні збройні формування.

НПА – Нормативно-правові акти.

НУО – Неурядові організації.

ОГД – Одноразова грошова допомога.

ОМС – Органи місцевого самоврядування.

ОРД – Оперативно-розшукова діяльність.

ОРДЛО – Окремі райони Донецької і Луганської областей.

ОТГ — Об'єднана територіальна громада.

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України.

СЗР – Служба зовнішньої розвідки України.

Сили ТрО ЗСУ — Сили територіальної оборони Збройних Сил України.

ТрО — Територіальна оборона.

УДО – Управління державної охорони України.

УНЦПД – Громадська організація «Український незалежний центр політичних досліджень».

УПС – Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року.

УШПС – «Українська школа політичних студій».

ЦОВВ – Центральні органи виконавчої влади.

ВСТУП

Вибір теми магістерської роботи, її актуальність, наукове і практичне значення зумовлені викликами, що постали перед Україною в умовах збройної агресії РФ. Так, ще задовго до початку російсько-української війни у 2014 році РФ і її «п'ята колона» всіляко просували ідеї «федералізації» України. Зрештою ці ідеї у сукупності з іншими наративами (наданням російській мові статусу державної, відмовою від європейської і євроатлантичної інтеграції України) склали ідеологічну основу для окупації Криму і «гібридної війни» на Донбасі. Тобто імплементація конституційних засад АТУ України має не лише правовий чи публічно-адміністративний, а і геополітичний, військово-політичний виміри. Якби Україна була федеративною, а не унітарною державою, це щонайменше б ускладнило, якщо не унеможливило б взагалі, втілення в життя принципів верховенства права і поваги до людської гідності та прав людини, слугувало б знаряддям для ворожої пропаганди, яка просуває наративи про те, що українців як нації не існує, а Україна є «державою, що не відбулася».

Об'єктом дослідження виступає правове регулювання АТУ України.

Предметом дослідження є імплементація конституційних засад АТУ України в умовах збройної агресії.

Мета роботи полягає у з'ясуванні змісту конституційних засад АТУ України та особливостей їх імплементації під час відсічі збройній агресії.

Завдання роботи підпорядковані поставленій меті. Передбачено:

- з'ясувати значення державної території і територіального устрою України для збереження української нації, розбудови національної державності;
- розкрити зміст термінів і понять, що використовуються правознавцями у дослідженнях, присвячених проблемам територіальної організації України;
- обґрунтувати місце принципу верховенства права в системі конституційних засад АТУ України;
- довести, що унітарна форма державного устрою є гарантією збереження територіальної цілісності України;

- продемонструвати, що агресія РФ проти України має не лише військовий, але й інші виміри, зокрема правовий, який полягає у намаганнях змінити конституційну ідентичність України;
- окреслити проблеми імплементації конституційних засад АТУ України в контексті проведення адміністративно-територіальної реформи в умовах війни;
- охарактеризувати практику ЄСПЛ у справах, де поставало питання про здійснення державою ефективного контролю над територією.

Джерельну базу роботи становлять закони і підзаконні НПА, матеріали практики судів загальної юрисдикції України, КСУ, ЄСПЛ, наукові праці тощо. Зокрема, у дослідженні використовуються роботи Д. Азарова, Ю. Барабаша О. Батанова, О. Бориславської, М. Буроменського, В. Василенка, В. Венгера, А. Гетьмана, О. Гречко, Я. Гаї, Ч. Данлапа, А. Зайця, Є. Зверева, Д. Ковалю, Ю. Ключковського, М. Козюбри, В. Колісника, О. Курцева, Л. Мальксоо, Г. Нуріджанян, М. Пухтинського, В. Речицького, М. Савенка, М. Савчина, Т. Слінько, О. Совгирі, М. Суккі, Л. Фуллера, В. Шабаса, В. Шаповала, С. Шевчука, І. Г. Шена, В. Шишкіна та ін. Окремо зазначимо, що використано роботи не лише правників, а й представників інших наук, а саме З. Бжезінського, К. Гук, А. Джонса, А. Макінтайра, Г. Пауер-Штудер, А. Стільц, Б. Яка та ін.

*Методологічна основа дослідження ґрунтується на міждисциплінарному і комплексному підходах, які полягають у застосуванні як загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів. Зокрема, для уточнення змісту правових понять застосовано *формально-логічний, формально-юридичний та діалектичний методи*. При дослідженні особливостей правового регулювання АТУ у різних державах використано *порівняльно-правовий метод*. Значення державної території встановлено за допомогою *аксіологічного методу*. Для демонстрації загрози зміни конституційної ідентичності застосовується *порівняльно-історичний метод*. Тлумачення джерел права здійснювалося за допомогою *герменевтичного методу*. Для унаочнення кількісних показників, що відображають хід проведення адміністративно-територіальної реформи, використовувався *статистичний метод*.*

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

1.1. Філософсько-правове розуміння значення державної території

Очевидно, що в умовах сучасного плюралізму праворозуміння правознавці як по-різному розуміють правові явища, так і використовують для їх позначення різні поняття і категорії, які знову-таки по-різному визначають і співвідносять. Для проведення дослідження імплементації конституційних засад АТУ України в умовах збройної агресії РФ необхідно з'ясувати зміст низки правових понять, першим з яких на черзі є державна територія. Загальновизнано, що територія є однією з трьох ознак, без яких не може існувати жодна держава [112, с. 107]. Щоправда, іноді можна зустріти тезу, що ознакою держави є не територія *per se*, а її територіальна організація [312, с. 63], або те, що за правовою природою держава є територіальним утворенням [111, с. 75]. Але, як вказує А. Матвієнко, ототожнення території як ознаки держави з її територіальною організацією є хибною, характерною ще для радянської правової науки [150, с. 59-62, 314].

Сучасні конституціоналісти вважають, що територію держави становить «визначена державним кордоном частина земної кулі, що перебуває під суверенітетом держави й охоплює сушу, води, надра, повітряний простір» [129, с. 391], тоді як територіальний (державно-територіальний) устрій – «організацію території держави із розподілом компетенції між нею та територіальними одиницями» [129, с. 395]. Тобто ці поняття є різними за змістом.

І якщо до процитованої дефініції першого поняття в нас зауважень немає, то до дефініції другого – все-таки є. На нашу думку, недоліком цієї дефініції є зведення значення територіального устрою держави до забезпечення виконання лише однієї із щонайменше тринадцяти функцій державної території [76, с. 52], тоді як значення як території, так і територіального устрою для держави проявляється саме через сукупність усіх виконуваних ними функцій.

За О. Батановим територія є чи не найціннішим, окрім людського капіталу, звісно, ресурсом у розпорядженні держави, від правильного використання якого залежить, наскільки якісно виконуватимуться цілі, завдання і функції держави [76, с. 49]. Відповідно існують ознаки, цілі, завдання і функції її території. Ключовою ознакою як держави, так і її території є їх цілісність [76, с. 51].

Цілі і завдання держави обумовлюють відповідно цілі і завдання території, а ті – її функції. Функціями державної території є «основні напрями або види (форми) використання та реалізації геополітичного, господарсько-економічного, духовно-культурного, інформаційного та іншого потенціалів території як цілісної системи, необхідні для розв’язання певних завдань та досягнення цілей, поставлених суспільством перед державою в даний момент і на перспективу» [76, с. 52]. Цю систему нами для зручності викладено у Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1. Система основних функцій державної території за О. Батановим.

Види функцій	Об’єктні	Суб’єктні	Технологічні
Функції	Геополітична	Захисту державного суверенітету і національної безпеки	Інформаційна
	Господарсько-економічна		Комунікативна
	Соціальна	Забезпечення та захисту життєдіяльності населення, прав та основоположних свобод людини і громадянина	Забезпечення простору для дії НПА
	Духовно-культурна		Стабілізаційна
	Екологічна	Організації діяльності органів публічної влади	Контрольна
			Інші

При цьому зміст жодної з цих функцій вченим не розкривається.

І хоча введення у науковий обіг концепції функцій державної території здається на перший погляд надмірним теоретизуванням, цей концепт може мати практичну цінність. Так, саме за допомогою цієї концепції можливо встановити зв’язки між збройною агресією РФ і проблемами конституювання АТУ України.

Продемонструємо на прикладі соціальної і духовно-культурної функції. Так, у Преамбулі Конституції України вказано, що цю Конституцію прийнято, зокрема, «на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення» [131]. У своїй статті Ю. Ключковський зазначає, що суб'єктом цього права вважається етнічна нація, причому видається, що це право вичерпує свою дію із створенням цією нацією національної держави [116, с. 17]. Такий підхід до розуміння права на самовизначення хоч і усталений у теорії, але не поширений на практиці. Наприклад, під Українським народом у Конституції конституцієдавець розуміє не етнос, а «громадян України всіх національностей» [131]. Про те, що суб'єктом права на самовизначення є саме Український народ, йдеться і у Постанові № 2188 і Пояснювальній записці до цієї Постанови [221].

Тобто підхід, підтриманий парламентарями, засновано на розумінні Українського народу як громадянської нації, тоді як більш обґрунтованим є підхід, запропонований Б. Яком. Так, дослідник націоналізму стверджує, що народ як конститутивний суверен (англ. *constituent sovereign*) є «сукупністю [людей], але не організацією чи спільнотою» [54, р. 103]. Філософ звертає увагу на те, що «народ, проголошений єдиним джерелом влади у Швеції, нічим по суті не відрізняється від народу, проголошеного джерелом влади у Китаї чи Канаді. Народом завжди є та сама сукупність всіх мешканців території, яка постає в уяві останнім суддею, який вирішує, як саме має бути організовано державну владу» [54, р. 108]. Нацією натомість є «категоріальна спільнота, у якій спільність унікальної і тривалої культурної спадщини надихає людей уявляти себе пов'язаними як одне з одним, так і з певними територіями довгий час почуттями взаємної турботи і відданості» [54, р. 70]. Поділ націй на етнічні і громадянські науковець вважає таким, що відображає суб'єктивні переконання ідеологів лібералізму, а не об'єктивну реальність, адже справжні нації мають ознаки як і тих, так і інших [54, р. 23-43]. За такого підходу зв'язки між людиною і нацією та між людиною і державою не збігаються, але перетинаються [54, р. 110-111]. Важливо, що легітимність національної держави ґрунтується на уявленні про вираження такою державою прагнень саме нації, а не народу [54, р. 111-112].

Інакшу позицію щодо суб'єкта права на самовизначення займає А. Стільц. У своїй класифікації теорій суверенітету держави професорка Принстонського університету виділяє таку групу теорій як колективістські (англ. *collectivist theories*), в межах якої існують як націоналістичний (англ. *nationalist view*), так і народницький підходи (англ. *peoplehood view*). Тобто дослідниця протиставляє поняття нації і народу [46, р. 27-29, 140-153]. Суб'єктом права на самовизначення науковиця вважає саме народ, яким у її розумінні є «група [людей], яка поділяє прагнення до колективної взаємодії і готова «підписатися» під спільною схемою конституційних принципів і процедур» [46, р. 150]. Вчена заперечує тези про те, «що сучасні держави повинні бути національними державами, або що цінність децентралізованого і плюралістичного міжнародного порядку зумовлена важливістю збереження або підтримки національних культур» [46, р. 29].

При цьому колективне самовизначення (англ. *collective self-determination*) у розумінні філософині є однією з трьох базових цінностей (англ. *core values*) поряд із правом проживання (англ. *right of occupancy*) і базовою справедливістю (англ. *basic justice*), які походять від автономії індивіда [46, р. 9-12] і слугують відповідно критеріями для легітимної територіальної юрисдикції (англ. *legitimate territorial jurisdiction*), крізь призму якої пропонується розглядати суверенітет держав світу в межах їх сучасних кордонів [46, р. 20-21]. Зміст цієї цінності розкривається за допомогою таких трьох концепцій як спільна політична воля (англ. *shared political will*), самоспрямування (англ. *self-direction*) і невідчуженість (англ. *nonalienation*) [46, р. 10-11]. Професорка стверджує, що «група поділяє політичну волю тоді, коли вони (члени групи – *K. T.*) разом віддані спільному політичному проекту (англ. *common political enterprise*) і певним цінностям і процедурам, на яких, як вони вважають, має ґрунтуватися їхній проект» [46, р. 10, 250]. Теоретикиня переконана, що «у плюралістичних суспільствах колективне самовизначення має ґрунтуватися на нейтральних політичних цінностях, аніж на національній культурі» [46, р. 120]. Це не означає, що держава не має опікуватися національною культурою, але вимагає політики, що не викликає відчуття відчуженості у національних меншин [46, р. 139-153].

У підсумку, одним з висновків, до яких доходить А. Стільц, є те, що «замість «націєтворення» справедлива держава має плекати загальну відданість спільному політичному надбанню (англ. *shared political endeavor*), що визнає і підтримує самобутність різних [національних] меншин» [46, р. 250].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що дослідниця є прихильницею ідеї, яку Б. Як називає «міфом громадянської нації» (англ. *myth of the civic nation*) або «міфом згоди» (англ. *myth of consent*), який ґрунтується на уявленні про те, що «тим, що об'єднує нас у громадянські нації є наша згода організовувати наше політичне життя особливим чином на відміну від утвердження успадкованих політичних ідеалів та інститутів» [54, р. 30]. Як цілком слушно зазначає філософ, цей міф спотворює сприйняття нації як суспільного явища, адже по суті «перетворює націю з міжпоколінної спільноти на добровільне об'єднання для вираження спільних політичних принципів» [54, р. 30], тобто на щось на зразок політичної партії. Так, згідно з ст. 2 Закону № 2365 саме політичною партією є, зокрема, «добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян» [241].

Б. Як пояснює, що поділ науковцями націй на етнічні і громадянські переслідував мету не стільки описати дійсність, скільки «допомогти відрізнити більш цінні чи прийнятні форми націоналізму від менш привабливих» [54, р. 25]. Що важливо, міф громадянської нації, міф згоди, на якому засновано цей поділ, на практиці виявляється не менш, а навіть більш небезпечним за міф, з яким намагаються боротися ліберальні теоретики, а саме «міф етнічної нації» (англ. *myth of ethnic nation*) чи «міф походження» (англ. *myth of descent*) [54, р. 30-43].

Аби проілюструвати правдивість цього твердження звернімося до історії. Загальновідомо, що у 1922-1991 роках Україна перебувала у складі СРСР – тоталітарної держави, де уся повнота державної влади *de facto* належала КПРС, а правове регулювання усіх суспільних відносин здійснювалося у дусі ідеології комунізму, що не могло не відбитися на змісті джерел конституційного права.

Наприклад, Конституція УРСР 1978 року містила положення про те, що:

- метою СРСР і КПРС є будівництво комунізму (абз. 1, 5 Преамбули, ч. 2 ст. 6, абз. 1 ч. 1 ст. 68);
- у СРСР внаслідок діяльності КПРС виникла «нова історична спільність людей – радянський народ» (абз. 2 Преамбули);
- при прийнятті цієї Конституції конституцієдавець керувався «ідеями наукового комунізму», усвідомлював себе «невід’ємною частиною всього радянського народу» і зберігав «наступність конституційного розвитку» УРСР (абз. 6-9 Преамбули);
- КПРС є «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства» (ч. 1 ст. 6);
- трудові колективи, зокрема, «виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі» (ч. 2 ст. 8);
- державна політика СРСР спрямована на «зближення всіх націй і народностей СРСР» (ч. 2 ст. 19, ч. 2 ст. 34);
- система освіти в УРСР створена для того, щоб «служить комуністичному вихованню» (ст. 25);
- рівноправність громадян забезпечується, зокрема, «вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» (ч. 2 ст. 34);
- права громадян залежать від соціалістичного ладу (ч. 1 ст. 37);
- свободу наукової, технічної і художньої творчості і право об’єднуватися у громадські організації надано громадянам «відповідно до цілей комуністичного будівництва» (ч. 1 ст. 45, ч. 1 ст. 49), а свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій – «відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу» (ч. 1 ст. 48);
- громадяни зобов’язані «поважати правила соціалістичного співжиття» (ч. 2 ст. 57), «зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави» (ст. 62), «ростити [дітей] гідними членами соціалістичного суспільства» (ст. 64) тощо [133].

Зі змісту положень Конституції УРСР 1978 року (абз. 5 Преамбули, ч. 2 ст. 19, ч. 2 ст. 34) видається, що під націями радянський конституціодавець розумів саме етнічні нації. Про націоналізм як суспільне явище у цій Конституції згадується один раз і, звісно, у негативному контексті в Преамбулі: «ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку» [133].

Але чи не є раптом радянський народ прикладом громадянської нації, а радянський патріотизм – громадянського націоналізму? Радше так, аніж ні. А. Стільц обмовляється, що задля того, аби бути легітимною, державі достатньо виражати спільну політичну волю не всього населення, а його значної більшості [46, р. 55-56, 117, 249-250]. І хоча, очевидно, що дослідниця є прихильницею саме ліберальних цінностей, ніщо не заважає застосовувати цей підхід відносно держав, де поширеніші інші, неліберальні (наприклад, комуністичні) цінності.

Б. Як стверджує, що «зосередження на політичних принципах як основі колективної відданості (англ. *collective allegiance*) може, здається, робити нас більш підозрілими одне до одного, а не менше» [54, р. 38]. В контексті України, де в 1917-1991 роках комуністичний тоталітарний режим широко застосовував репресії і навіть організував голод, які у підсумку призвели до мільйонних жертв і стали підставами як для засудження цього режиму і влаштованих ним репресій, так і для визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом Українського народу на законодавчому рівні [193; 207; 248], ця теза має емпіричне підтвердження. Філософ зазначає, що націоналізм не є *a priori* несумісним з жодною іншою політичною ідеологією (навіть комуністичною) адже «націоналістичні принципи вказують нам на те, хто повинен мати останнє слово щодо інструментів державної влади, а не те, які мелодії слід грати на них» [54, р. 129].

У світлі цих обставин цікавими є спостереження Т. Снайдера, який виявив, що 36% вбитих під час Великого терору 1937-1938 років (247157 осіб) належали до національних меншин, що склали лише 1,6% населення СРСР [45, р. 104].

За підрахунками історика, ймовірність стати жертвою репресій для представника національних меншин була вищою більш ніж у двадцять разів чим для звичайного радянського громадянина. Так само вищою була ймовірність саме страти таких жертв після арешту (78% під час польської операції, і 74% – усіх національних операцій загалом) [45, р. 104]. Як приклад науковець наводить ситуацію, в якій опинилася польська меншина в м. Ленінград у 1937-1938 роках. Так, ймовірність арешту поляків у цьому місті була вищою в тридцять чотири рази за ймовірність арешту громадян інших національностей, а частка страчених становила 89%, що перевищувало середній показник по СРСР [45, р. 97].

Отже, сприйняття за замовчуванням націоналізму громадянського як чогось хорошого, а націоналізму етнічного навпаки – як чогось поганого, є глибоко вкоріненим стереотипом, що шкодить адекватному розумінню як соціальної реальності загалом, так і правової реальності зокрема. Такими самими стереотипами є і уявлення про те, що у націю людей об'єднує прихильність до якої-небудь політичної ідеології чи наявність громадянства якої-небудь держави. Поширеність цих стереотипів в українському суспільстві зумовлена історично.

З цього приводу В. Лісовий і О. Проценко висловлюють наступну думку: «український націоналізм у сучасній домінуючій інтерпретації перебуває у полоні вузької історично-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов'язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30-х – 40-х рр. ХХ століття стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи» [144, с. хііі]. Філософи визначили два основні варіанти сценаріїв майбутнього українського націєтворення, а саме ідеї «етнічної серцевини» або державницького патріотизму (громадянського націоналізму), і навели аргументи *pro et contra* щодо обох варіантів [144, с. ххх-хххіі]. З перспективи сьогодення зрозуміло, що рацію мали прихильники саме першого сценарію, для яких громадянська консолідація має відбуватися довкола української етнічної нації і її національної культури на основі принципу симетричності (або принципу взаємоповаги у етнонаціональних відносинах – *К. Т.*) [144, с. ххх-хххі].

По суті правові засади реалізації саме цього сценарію націєтворення було визначено конституцієдавцем в Розділі I «Загальні засади» Конституції України ще задовго до того, як з початком російсько-української війни у 2014 році історія розставила всі крапки над «і». При цьому український конституцієдавець і далі де в чому наслідує термінологічні підходи конституцієдавця радянського.

Так, експерти ініціативи «Право в умовах війни», які розробляли проект Заяви ВРУ «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», затвердженої Постановою № 2188, і Пояснювальної записки до цієї Постанови, у статті для англомовної аудиторії пояснюють, що український законодавець вкладає у поняття нації і національності той зміст, який іноземні правники вкладають у поняття етнічності і етнічного походження відповідно [4, р. 10-11].

У самій Заяві йдеться про те, що РФ вчинює геноцид Українського народу, тоді як у Пояснювальній записці до Постанови вказується, що Український народ є національною групою у розумінні Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, адже такою групою вважається «сукупність людей, які сприймаються такими, що мають певний юридичний зв'язок, заснований на спільному громадянстві, та поєднані взаємними правами та обов'язками» [221].

Процитовану правову позицію дійсно було висловлено Судовою палатою (англ. *Trial Chamber*) МКТР у справі *Akayesu*, але вона не набула поширення у міжнародному праві [15, р. 209], тобто відповідне розуміння національної групи там аж ніяк не «вкоренилося», як стверджується у Пояснювальній записці [221], порівняно з протилежним, критикованим експертами підходом [4, р. 8].

Таким чином, ми можемо припустити, що офіційне визнання жертвами як геноциду, вчинюваного РФ в 2022-2023 роках, так і Голодомору 1932-1933 років представників саме Українського народу, а не української нації, зумовлене небажанням парламентарів заплямувати репутацію, адже акцентування уваги на українському етнічному походженні жертв цих злочинів могло б послужити підставою для їх звинувачення у ксенофобії, з якою, на жаль, досі через зусилля радянської і російської пропаганди стійко і, підкреслимо, несправедливо асоціюється український націоналізм в свідомості частини суспільства.

Намагання політиків мінімізувати репутаційні ризики всередині країни може призвести до виникнення ризиків правових, небезпечних вже для репутації держави на міжнародній арені. Так, насправді у міжнародному праві вкоріненим є розуміння національної групи саме як етнічної, а не громадянської нації, засноване на «чотирикутному» підході (англ. *“four corners” approach*), який передбачає, що групи, захищені Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, є нерозривно переплетеними між собою [15, р. 208-211]. Одним з яскравих прихильників цього підходу є канадський правник В. Шабас [43, р. 129-130]. Правознавець доводить, що поняття національної групи генетично пов'язане з поняттями національних меншин, рас і релігійних груп, і зазначає, що поява етнічних груп у переліку груп, захищених Конвенцією, зумовлювалася наміром укладачів підкреслити те, що не є національними політичні групи, незахищені Конвенцією [43, р. 121-124, 132-139, 143-144]. Вчений вважає, що новаторський підхід Судової палати МКТР до розуміння поняття національної групи в рішенні у справі *Akayesu* зумовлювався помилкою при посиланні на рішення МС ООН у справі *Nottebohm* [43, р. 134-135].

На думку науковця, неформальний титул геноциду як «злочину злочинів» (англ. *“the crime of crimes”*), присвоєний цьому діянню правничою спільнотою, є заслуженим саме через його зв'язок із явищами расизму і расової дискримінації [43, р. 652-654]. Фахівець критично оцінює визнання геноциду, вчинюваного РФ в Україні. Експерт вважає, що якщо доказом геноцидального наміру є сама сукупність діянь, що становлять об'єктивну сторону злочину геноциду, то тоді «будь-яке масштабне вбивство під час збройного конфлікту, де обидві сторони належать не до одного і того самого етносу, буде переконливим доказом наміру фізично знищити групу» [42, р. 849], і порівнює ситуацію в Україні зокрема з геноцидом в Руанді і війною в Югославії [42, р. 850-851]. Не може бути доказом такого наміру і заперечення української національної ідентичності В. Путіним [42, р. 852-853]. Щодо геноцидального наміру зазначимо лише, що видається перспективним його доведення за допомогою застосування динамічного підходу (англ. *dynamics-based now-casting approach*), розробленого К. Гук [22, р. 10-32].

Прикметно, що В. Шабас попри свій скептицизм щодо геноциду, вчинюваного РФ в Україні, на відміну від українських парламентарів визнає, що російсько-українська війна все-таки має етнічний вимір [42, р. 856-857].

Усі ці міркування підштовхують нас до висновку, що соціальна функція державної території України полягає в тому, що саме територія є однією з речей, які у сукупності об'єднують українців у націю. При цьому важливо розуміти, що націю не становлять ані всі люди якої-небудь національності чи етнічності, ані всі громадяни якої-небудь держави. З цього приводу Е. Ренан писав наступне: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком. Людина, мої панове, не появляється відразу. Нація, як і особи, це результат довгих зусиль, жертв і самовідречення» [266, с. 261]. З мислителем погоджується і Б. Як, який стверджує, що нація існує тоді, коли має місце:

- як згода суб'єктів (англ. *subjective affirmation*), тобто людей;
- так і багата культурна спадщина спільних спогадів і практик (англ. *rich cultural inheritance of shared memories and practices*) [54, р. 42-43].

Для вченого значення культурної спадщини для нації полягає у тому, що «без такої спадщини не було б згоди взагалі, оскільки не було б причин для людей шукати згоди з якою-небудь однією, а не іншою групою осіб» [54, р. 42].

Маємо підстави вважати, що саме таке розуміння поняття нації поділяють і експерти ініціативи «Право в умовах війни», які у своїй статті вказують, що людей об'єднує у нацією радше ефективна відданість (англ. *effective allegiance*), аніж формальний правовий зв'язок, і стверджують, що українців нацією робить саме «спільна віра в незалежність своєї держави і нації» [4, р. 9-10].

Усе це спонукає нас до ще одного висновку, який полягає в тому, що конституцієдавець імовірно розумів під українською громадянською нацією не так Український народ, як українське суспільство, «в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її (людини – К. Т.) особистості» [131].

Наголосимо, що за ст. 23 Конституції обов'язки перед суспільством несе кожна людина безвідносно до того, є вона громадянином України, чи ні [131]. Тобто, як не парадоксально, до української громадянської нації можуть належати не лише громадяни України, але й іноземці, і особи без громадянства.

З соціальною функцією державної території пов'язана і духовно-культурна функція. Цей зв'язок проявляється не лише в тому, що культура є передумовою усвідомлення людиною її приналежності до конкретної спільноти і відповідно потреби в її участі у суспільному житті саме цієї, а не будь-якої іншої спільноти, але й в тому, що, як демонструє А. Макінтайр, моральність людини обумовлена нічим іншим як фактом її приналежності до конкретної спільноти [34, р. 8-11]. Цією обставиною і обумовлена жорстокість злочину геноциду, адже злочинці переконані в тому, що їх жертви є порушниками норм моралі [54, р. 215-230].

1.2. Поняття і система конституційних засад АТУ України

Зважаючи на все вище викладене, ми вважаємо, що зміст поняття територіального устрою краще розкрито у трьох наведених нижче дефініціях.

1. «Територіальний устрій – це передбачена законом територіальна організація держави для забезпечення найбільш оптимального вирішення завдань та здійснення функцій держави та суспільства» [126, с. 599].

Як бачимо, у цій дефініції територіальний устрій і територіальна організація держави ототожнюються, що, як я вважаю, є недоліком. Але перевагою цієї дефініції є вказівка на те, що метою такого устрою є забезпечення здійснення функцій держави, а отже, і функцій її території у їхній сукупності.

2. «Територіальний устрій – це обумовлена історичними, економічними, соціальними та іншими чинниками територіальна організація держави, яка визначається правовим статусом територіальних одиниць та принципами територіальної організації держави, відповідно до яких будується система державних органів влади та їх взаємовідносини» [99, с. 22]. За О. Гречко такий устрій є і державно-правовим явищем, і конституційним інститутом [99, с. 21].

Перевагами визначення, запропонованого О. Гречко, є наявність вказівок на фактори, що мають враховуватися суб'єктами правотворчості при конструюванні територіального устрою, і структурні елементи цього явища, зокрема його принципи. Натомість суттєвим недоліком цього визначення є вживання для розкриття змісту поняття лексеми «взаємовідносини» замість терміну «правовідносини», адже територіальний устрій є не лише державно-правовим, а й публічно-адміністративним, соціально-економічним, політико-географічним явищем, а отже, відповідні взаємовідносини можуть бути і неправовими. Зазначимо, що цей недолік притаманний і іншим дефініціям.

3. Як «систему взаємовідносин» розуміє територіальний устрій і О. Майданник: «територіальний устрій держави – це система взаємовідносин між державою в цілому, тобто її центральною владою, і територіальними складовими частинами – їх населенням та органами публічної влади, що діють на їх території» [148, с. 344]. Проте науковець розрізняє поняття територіальної організації держави і територіального устрою, які співвідносяться відповідно як ціле і частина. Частиною територіальної організації держави, окрім територіального устрою, є і територіальний поділ як «система територіальних складових частин, які становлять географічну основу її територіального устрою» [148, с. 344]. Кожній з частин властивий свій об'єкт. Так, об'єктом першої – є правовідносини, а об'єктом другої – власне територія держави [148, с. 344-345].

Перевагою цього підходу є чітке розрізнення понять територіальної організації держави і територіального устрою, а недоліком у свою чергу – ототожнення територіального устрою з правовідносинами, коли такий устрій є радше тим, що прийнято називати юридичними конструкціями [112, с. 222-223]. Іншим недоліком є віднесення О. Майданником до суб'єктів правовідносин «населення», тоді як такими суб'єктом є радше територіальні громади.

Принципами територіального устрою є «керівні ідеї, вихідні положення, засади, що лежать в основі встановлення і функціонування територіальної організації держави та її складових частин та є підґрунтям для взаємодії центральних органів державної влади та органів влади на місцях» [98, с. 209].

Зі змісту цієї дефініції видається, що у розумінні О. Гречко принципами територіального устрою є не лише відповідні норми права, але і властивості такого устрою як державно-правового явища, відображені у правовій реальності. Дослідниця поділяє принципи на загальні, конституційні і спеціальні [98, с. 209].

Перевагою класифікації принципів, запропонованої дослідницею, є те, що її перелік конституційних принципів є повнішим за той, що зафіксовано у ст. 132 Конституції, за якою територіальний устрій України ґрунтується на засадах:

- єдності та цілості державної території;
- поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [131] (останній М. Савчин цілком доречно називає принципом когерентності [304, с. 894-895]);

Так, дослідниця відносить до їх числа також принципи:

- унітаризму;
- недоторканності території України;
- гарантованості територіальної цілості та державного суверенітету України;
- зміни території України всеукраїнським референдумом;
- законодавчого визначення територіального устрою України;
- гарантування місцевого самоврядування в Україні [98, с. 212].

Усі ці принципи відображені у нормах Конституції, але на відміну від принципів, закріплених у ст. 132 Конституції, їх не іменують ані принципами, ані засадами. Але навіть попри цю перевагу дана класифікація не є досконалою і має наступні три концептуальні недоліки, а саме те, що:

- критерії, за якими принципи розподілено на ці групи, не є ясними;
- частина «загальноправових» принципів є не стільки принципами правовими, скільки публічно-адміністративними чи політико-географічними;
- класифікація не є повною.

Поряд з поняттям територіального устрою у Конституції України вживається і поняття АТУ. На практиці, в українському контексті ці поняття небезпідставно вважаються взаємозамінними, хоча у теорії в них вкладається дещо різний зміст. Так, АТУ є «територіальна організація держави з її внутрішнім поділом на складові частини — адміністративно-територіальні одиниці, які є просторовою основою для утворення і діяльності відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [126, с. 599].

При цьому зазначається, що АТУ є одночасно як «невід’ємною складовою частиною» територіального устрою, так і одним з двох його видів поряд з політико-територіальним устроєм. АТУ як вид такого устрою є характерним для унітарних держав, тоді як політико-територіальний устрій – для федеративних [126, с. 599-600]. Але сьогодні поряд з унітарною і федеративною державами конституціоналістами виділяється така нова форма державного устрою як регіоналістична держава [129, с. 396]. А отже, попередній підхід до співвідношення видів територіального устрою з формами державного устрою видається застарілим, хоча і продовжує використовуватися деякими науковцями [72, с. 88; 99, с. 21]. Ключовою відмінністю між цими видами є наявність або відсутність у територіальних одиниць держави політичної самостійності, тобто можливості формувати і реалізовувати внутрішню політику такими одиницями в межах повноважень [129, с. 395].

Якщо говорити про АТУ не як вид, а як частину територіального устрою (територіальної організації держави), то у якості прикладів інших його (її) частин правниками наводяться різні спеціальні територіальні одиниці, на які додатково поділяється державна територія [127, с. 375-376; 148, с. 349; 325, с. 148]. Зазначимо, що частинами територіального устрою є не так територіальні одиниці *per se*, як їх сукупності загалом як системи, які є підсистемами такого устрою.

Аналіз законодавства дозволяє встановити, що, окрім АТУ, в рамках територіального устрою України існують щонайменше такі підсистеми як:

- військово-адміністративний поділ території України [208; 223; 233; 235];

- гідрографічне і водогосподарське районування території України [92; 209].

З поняттям територіального устрою частково співвідносяться поняття територіальної організації виборів [89], територіальних юрисдикцій суду [96; 119; 138; 254; 322] і прокуратури [247]. що дозволяє розглядати їх і у якості підсистем такого устрою. Законами і підзаконними НПА передбачається існування і таких неназваних систем спеціальних територіальних одиниць як:

- госпітальні округи [104; 172; 219];
- зони і райони ТрО [235];
- гарнізони ДСНС [216] тощо.

Також в Україні існує і така спеціальна територіальна одиниця *sui generis* як зона відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення [243].

Загалом, відмінності між адміністративно-територіальними одиницями і спеціальними територіальними одиницями зумовлені взаємозв'язками між:

- суб'єктами публічної влади, для утворення та (або) діяльності яких саме такі одиниці слугують просторовою основою;
- функціями державної території, здійснення яких забезпечується саме такими одиницями;
- критеріями, які беруться за основу при прийнятті рішень про утворення, ліквідацію, визначення і зміну меж саме таких одиниць.

Наприклад, видом публічної влади є публічна влада Українського народу, яка здійснюється в усіх формах і на усіх рівнях такої влади [70, с. 185-187], але очевидно, що ані народ в цілому, ані територіальні громади як частини народу, не є ніякими органами, хоча очевидно, що їх влада теж має просторову основу.

Як відомо, згідно з ст. 69 Конституції народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [131], а отже, можна припустити, що просторовою основою для здійснення публічної влади Українського народу і територіальних громад є виборчі округи [89] та ін.

Здійснення екологічної функції державної території забезпечується, зокрема, такими гідрографічними одиницями як райони річкових басейнів [92],

в яких утворюються і діють басейнові ради як консультативно-дорадчі органи при Держводагентстві [92; 218]. Правовий статус консультативно-дорадчих органів мають і госпітальні ради [219].

Але, як нами показано у Таблиці 1.2, найяскравішим прикладом відмінностей є військово-адміністративні одиниці.

Таблиця 1.2. Військово-адміністративні одиниці [76; 208; 215; 223; 230; 233].

Військово-адміністративні одиниці	Військово-адміністративні зони (райони)			Оперативно-територіальні об'єднання	
	Військово-сухопутні зони (райони)	Військово-повітряні зони (райони)	Військово-морські зони		
Функції державної території, здійснення яких вони забезпечують	Захисту державного суверенітету і національної безпеки				
	Забезпечення та захисту життєдіяльності населення, прав та основоположних свобод людини і громадянина				
Органи, для утворення та (або) діяльності яких вони слугують просторовою основою	Оперативні командування	Регіональні управління Сил ТрО ЗСУ	Повітряні командування	Командування ВМС ЗСУ	Територіальні управління НГУ
Правовий статус таких органів	Органи військового управління				

Під принципами АТУ України А. Гетьман розуміє «керівні вихідні положення, засади, що лежать в основі встановлення та функціонування внутрішньої адміністративно-територіальної організації держави, визначають її характер і зміст, а також відображають певні закономірності діяльності і розвитку адміністративно-територіальних одиниць, їх взаємовідносини між собою та іншими інститутами держави і суспільства» [95, с. 49].

Загалом системи принципів територіального устрою і АТУ, розроблені О. Гречко і А. Гетьманом, не сильно відрізняються між собою, тому надалі поняття принципів територіального устрою і принципів АТУ вживатимуться як синоніми. Поряд з поняттям принципів АТУ правознавці вживають і поняття конституційних засад АТУ, яке можна розуміти як у вузькому, так і широкому значеннях. Так, М. Савенко зазначає, що «термін «засада» ширший за поняття «принцип», хоча в окремих випадках вони можуть співпадати» [302, с. 15].

Науковець стверджує, що поняття засад у Конституції України вжито як синонім поняття принципів Конституції, яке є вужчим від таких понять як конституційні принципи, принципи галузі конституційного права [302, с. 14-16]. Натомість В. Коршун розуміє під конституційними основами АТУ ті «норми Конституції України, які регулюють всі найважливіші питання адміністративно-територіального устрою в інтересах здійснення найвищої мети, головних завдань і основних функцій нашої держави» [302, с. 149]. Отже, у вузькому значенні такими засадами є лише норми-принципи, закріплені у Конституції, тоді як у широкому – усі норми Конституції, які врегульовують порядок вирішення питань АТУ. Важливо, що значення розрізнення між нормами-принципами і іншими нормами Конституції за М. Савенком полягає у тому, що існує не лише ієрархія норм права у звичному сенсі цього слова, коли норми Конституції займають найвищу, першу сходинку, законів – другу, підзаконних НПА залежно від правового статусу видавників таких актів – третю, четверту, п'яту і т. д., але і ієрархія норм Конституції, коли її норми-принципи мають вищу юридичну силу порівняно з усіма іншими її нормами [302 с. 14-16]. До принципів Конституції правник відносить і принципи, закріплені у ст. 132 Конституції [302, с. 16].

1.3. Конституційні засади АТУ України в контексті імплементації верховенства права

Як ми зазначили вище, одним з концептуальних недоліків класифікації принципів територіального устрою О. Гречко є неясність критеріїв, за якими ті чи інші принципи відносяться до однієї з трьох груп. Так, частину принципів, віднесених нею до загальних («загальноправових») принципів, зокрема принцип народовладдя [98, с. 209-210], який коректніше називати принципом демократії [115, с. 96-101], можна віднести до конституційних принципів. Віднесення до числа загальних принципів, закріплених у Конституції, можна спробувати пояснити тим, що деякі принципи зафіксовано у Розділі I «Загальні засади», а не в Розділі IX «Територіальний устрій України» Конституції, а отже, тим, що вони є принципами іншого конституційного інституту, а саме інституту основ конституційного ладу [125, с. 279-280]. Але, якщо конституційні принципи територіального устрою – це те саме, що і принципи конституційно-правового інституту територіального устрою, то тоді усі без винятку принципи, незакріплені у ст. 132 Конституції, за такою логікою відносяться до принципів інших конституційно-правових інститутів, як нами показано у Таблиці 1.3.

Таблиця 1.3. Співвідношення конституційних принципів і інститутів.

Принципи [98, с. 212]	Інститути [125, с. 279-285]
унітаризму	основ конституційного ладу України
недоторканості території України	
гарантованості територіальної цілісності і державного суверенітету України	
гарантування місцевого самоврядування	безпосередньої демократії
вирішення питань про зміну території України виключно всеукраїнським референдумом	
законодавчого визначення територіального устрою України	парламентаризму

Але територіальний устрій є не лише інститутом конституційного права, але і правовим явищем, а отже, конституційні принципи такого устрою так само є не лише інституційними принципами, але і закономірностями цього явища.

Іншим недоліком цієї класифікації, генетично пов'язаним із попереднім, є те, що ті «загальноправові» принципи, які не є конституційними [98, с. 209-211], є не стільки принципами правовими, скільки публічно-адміністративними, політико-географічними, економічними тощо, тоді як дійсно загальноправовим є принцип верховенства права, який в контексті України можливо розглядати і як конституційний принцип. Доцільність заміни у класифікації декількох загальних принципів одним принципом верховенства права обумовлена тим, що цей принцип є не лише принципом права, але і квінтесенцією усіх властивостей права *per se*, сформульованих Л. Фуллером у праці «Мораль права» [19, с. 33-94].

Наприклад, С. Шевчук стверджує, що принцип правової визначеності «формулює також й вимоги до нормативно-правових актів, які загалом нагадують принципи «внутрішньої моралі права» Л. Фуллера» [328, с. 322]. Вчений вказує і на те, що до принципів внутрішньої моралі права за Л. Фуллером можна віднести принципи обґрунтованих сподівань (англ. *reasonable expectations*) [328, с. 67], чіткості позитивного права [328, с. 305], коли, як відомо, чіткість та передбачуваність законодавства і дотримання принципу правомірних (легітимних) очікувань при ухваленні законів та інших НПА є вимогами такої складової верховенства права як юридична визначеність [153, с. 55-59, 62-65]. Таким чином, зміст складових верховенства права відображає і закономірності самого права як явища. Звісно, у такому разі зведення змісту верховенства права лише до принципу права є не зовсім коректним, але може бути виправданим.

Оскільки верховенство права є фундаментальною цінністю як для світової, так і для європейської правової культури, Венеційська комісія зазначає, що хоча і існують різні підходи до визначення цього поняття, при цьому існує консенсус щодо наступних шести ключових елементів верховенства права, якими є:

- законність;
- юридична визначеність;

- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя;
- дотримання прав людини;
- заборона дискримінації та рівність перед законом [40, р. 9-10].

Але правники пропонують і інші переліки елементів верховенства права. Наприклад, у підручнику «Загальна теорія права» за загальною редакцією професора М. Козюбри основними складовими верховенства права називаються:

- повага до прав і свобод людини;
- верховенство Конституції;
- розподіл влади;
- законність;
- обмеження дискреційних повноважень;
- рівність у правах (рівноправність) і рівності всіх перед законом;
- юридична визначеність;
- захист довіри;
- пропорційність;
- незалежність суду і суддів [112, с. 361-380].

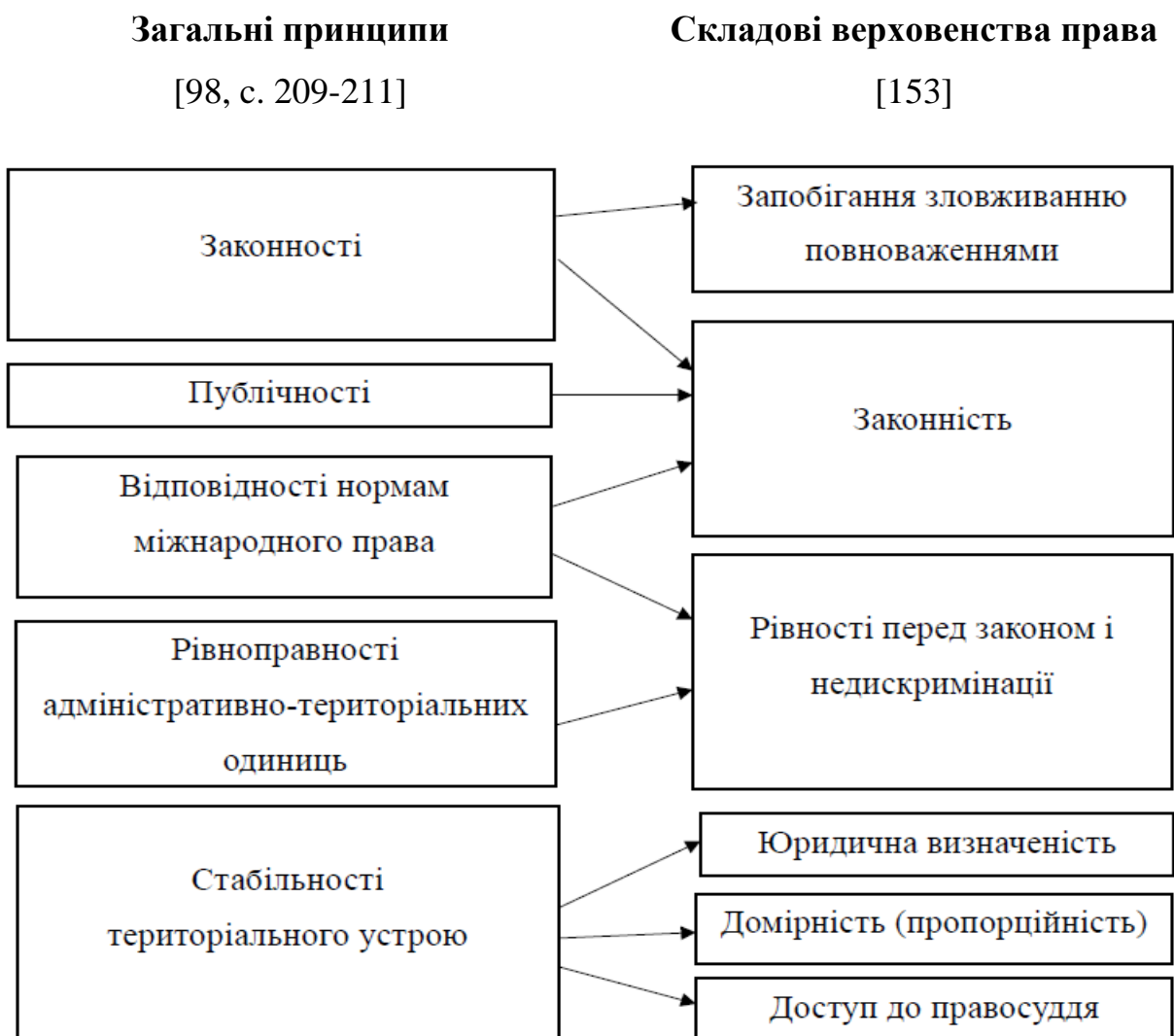
Зазначимо, що з плином часу правознавці змінюють позиції, включають до переліків елементів верховенства права нові елементи, чи виключають старі. Так, у підручнику «Конституційне право» за загальною редакцією професора М. Козюбри, виданому за кілька років, запропоновано вже інший перелік засадничих елементів верховенства права [129, с. 119], який є значно коротшим і не включає в себе багатьох елементів, зокрема, повагу до прав і свобод людини. Це можна пояснити зміною розуміння М. Козюброю системи принципів права.

Так, у виданій після виходу підручника статті М. Козюбра обґрунтовує існування такої групи принципів права як універсальні принципи, тобто ті, які є «розгорнутою та певною мірою раціоналізованою справедливістю та базованими на ній іншими спільними для всіх народів цінностями, визначальними серед яких є людська гідність та права і свободи людини» [120, с. 9].

Відповідно ці універсальні принципи є і категорією принципів конституційного права поряд із цивілізаційними, правосімейними і національними принципами [129, с. 108]. На думку М. Козюбри, універсальними принципами є: повага до людської гідності і прав людини; розподіл влад; верховенство права [129, с. 113-126]. Звісно, те, чи можна вважати повагу до людської гідності і прав людини саме універсальним принципом права, є питанням дискусійним, але щодо цього ми лише зазначимо, що цей принцип як складова верховенства права нами в межах дослідження не розглядатиметься.

На Схемі 1.1 нами показано, вимогами яких складових верховенства права охоплюється зміст тієї частини загальних принципів територіального устрою за О. Гречко, яку нами пропонується вилучити.

Схема 1.1. Співвідношення деяких загальних принципів територіального устрою за О. Гречко із складовими верховенства права.

Наголосимо, що верховенство права аж ніяк не є самоцінністю.

Так, О. Гришук стверджує, що самоцінністю є тільки людська гідність, тоді як усі інші конституційні цінності, зокрема свобода, справедливість, рівність і демократія, є лише похідними від неї як найвищої цінності [100, с. 13].

Щодо верховенства права правниця зазначає, що «верховенство права є інструментальною (процедурною) цінністю і виникає лише за умови ефективної реалізації вищеназваних основних конституційних цінностей» [100, с. 13].

Не можемо не погодитися з цим твердженням. Але у такому разі виникає логічне запитання, а чи не є принцип поваги до людської гідності і прав людини конституційною засадою АТУ України, і якщо так, то чи не стоїть цей принцип, а не принцип верховенства права, на вершині умовної ієрархії таких засад?

Безумовно верховенство права поступається людській гідності в ієрархії конституційних цінностей європейської держави, якою є Україна. Але значення людської гідності полягає насамперед у тому, що ця якість являє собою джерело прав і свобод людини [100, с. 139]. Так, В. Шишкін стверджує, що людська гідність є «правовим підґрунтям для усіх основних прав людини» [329, с. 71], тоді як В. Венгер займає дещо іншу позицію, за якою «крізь призму гідності можна оцінювати майже кожне право, рівень його реалізації та ефективності, а головне – відповідність такого права моральним засадам суспільства» [86, с. 68]. Звісно, у державі, де людина проголошується найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком держави [131], розуміння правознавцями людської гідності не лише як джерела прав і свобод людини, але і джерела конституційного ладу [100, с. 138] є очікуваним.

Але, як ми зазначали раніше, конституційні засади АТУ розглядаються нами не лише як принципи конституційного права, але і як відображення закономірностей АТУ як правового явища, тоді як повага до людської гідності і прав людини, хоч і є принципом конституційного права, але не може відображати таких закономірностей в силу своєї абстрактності.

Так, В. Венгер звертає увагу на виклики, що постали в процесі об'єднання територіальних громад з перспективи імплементації принципу доступності, і

зокрема ту обставину, що «непоодинокими є випадки, коли, навіть з огляду на вимогу Закону [№ 157] про нерозривність території об'єднаної територіальної громади, не враховано фактичні умови доступу всіх членів громади до новостворених органів місцевого самоврядування» [87, с. 36-37].

Як показуватиметься далі, розгляд цього аспекту крізь призму складових верховенства права, зокрема рівності перед законом і недискримінації чи доступу до правосуддя, видається нам перспективнішим, адже дозволяє сфокусуватися саме на критиці систем принципів АТУ України.

Так, під рівноправністю адміністративно-територіальних одиниць О. Гречко розуміє такий стан речей, за якого «адміністративно-територіальні одиниці повинні мати рівні законодавчі, соціально-економічні та інші можливості для свого розвитку та вдосконалення, а державна політика повинна проводитися у всіх без винятку територіальних складових держави» [98 с. 210]. Таке формулювання дослідниця запозичує у А. Гетьмана, який щоправда називає цей принцип принципом рівності адміністративно-територіальних одиниць [95, с. 53]. Але ані про рівність, ані про рівноправність між такими одиницями йтися не може, адже рівність *per se* може існувати лише між суб'єктами, а не об'єктами права, якими є такі одиниці. Як відомо, об'єктами правовідносин вважаються, зокрема «природні об'єкти, тобто земля, її надра, атмосферне повітря, водні, лісові та інші природні ресурси» [112, с. 231], коли, як ми з'ясували раніше, державну територію за великим рахунком і складають саме ці природні об'єкти. Цей висновок ґрунтується і на дефініції поняття адміністративно-територіальної одиниці, викладеної у Рішенні КСУ від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001: «адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [275].

З огляду на це ми погоджуємося із висновком П. Любченка про те, що адміністративно-територіальні одиниці не є суб'єктами правовідносин [146, с. 56], але зазначимо, що використання цього поняття деякими правознавцями для позначення сукупності суб'єктів правовідносин, чий права, обов'язки та (або)

повноваження є взаємообумовленими, а інтереси – спільними, є виправданим в силу складності і неоднорідності суб'єктного складу відповідних правовідносин.

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 140 Конституції України [131], абз. 7 ст. 1, ч. 2 ст. 2, абз. 6 ч. 1 ст. 5 Закону № 280 [226] представляти спільні інтереси територіальних громад уповноважені районні і обласні ради, але ані районні, ані обласні ради, на відміну від сільських, селищних і міських рад, не мають власних виконавчих органів [226]. Згідно з ч. 6 ст. 118, п. 7 ст. 119 Конституції [131], ст. 44 Закону № 280 [226], ч. 3 ст. 1, п. 7 ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 14, п. 1 ч. 1 ст. 19, ст.ст. 29, 34 Закону № 586 [227] повноваження, які мали би здійснюватися за логікою речей виконавчими органами таких рад, якби їх було утворено, делегуються цими радами РДА і ОДА, які є місцевими органами виконавчої влади, які їх і здійснюють. За законом ОМС, РДА і ОДА є юридичними особами [226; 227], а отже, і суб'єктами правовідносин [112, с. 229]. Але суб'єктами правовідносин так само є і Український народ, і територіальні громади тощо.

Так, в конституціоналістиці поширеними є громадівська, державницька і комбінована концепції місцевого самоврядування [129, с. 415-417]. Мейнстрімом муніципалістики є перша з них, за якою місцеве самоврядування розглядається як колективне природне право людини [77, с. 102].

Прихильником цієї концепції є зокрема О. Батанов, який стверджує, що «місцеве самоврядування – це самостійний і незалежний, інституціонально та функціонально відокремлений від держави вид публічної влади – муніципальна влада чи публічна самоврядна влада територіальної громади» [70, с. 188]. Науковець вважає, що така влада – це ніщо інше, як «феномен громадоправства у загальній системі народовладдя» [70, с. 188]. Про місцеве самоврядування як «одну з форм народовладдя» і «специфічну форму публічної влади» пише і П. Любченко [147, с. 199]. Як відомо, відповідно до ч. 1 ст. 140 Конституції [131] і абз. 2 ст. 1 Закону № 280 [226] територіальні громади становлять жителі сіл, селищ, міст, їх добровільних об'єднань. Саме тому коректніше стверджувати не про рівноправність адміністративно-територіальних одиниць, а про рівність (рівноправність) територіальних громад або їх жителів. Але тоді зміст цих засад

по суті зводиться до заборони дискримінації осіб за ознакою місця проживання, вже встановленої ч. 2 ст. 24 Конституції [131] і ст. 6 Закону № 5207 [206].

При цьому, як зазначає сам А. Гетьман, АТУ України *inter alia* ґрунтується на принципі асиметричності побудови її АТУ [95, с. 53], що *a priori* передбачає відмінності у правовому статусі адміністративно-територіальних одиниць. Асиметричний АТУ в унітарних державах, є радше правилом, аніж винятком, адже в світі поширеними конституційними практиками є надання спеціального правового статусу столиці держави або територіальної автономії місцевостям, де компактно мешкають національні меншини [72, с. 88; 73, с. 151; 126, с. 600-601].

Так, в систему АТУ України згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 133 Конституції входить АРК [131]. Щодо правової природи АРК існує невизначеність, адже у рішеннях КСУ [283; 286] вказується, що АРК є саме адміністративно-територіальною одиницею, тоді як у переліку таких одиниць, викладеному у законі [226], її немає. Причиною того, чому законодавець не включив АРК до такого переліку, видається те, що у ст.ст. 137-138 Конституції України визначається коло питань, з яких АРК здійснює нормативне регулювання, чи які є предметом її відання [131], тобто компетенція, яка є ознакою саме суб'єкта, а не об'єкта права.

На причини надання і вид автономії АРК конституцієдавцем не вказується. Китайський науковець Б. Х. Ч. Фонг стверджує, що однією із спільних для усіх територіальних автономій ознак є демографічна окремішність (англ. *demographic distinctiveness*), яка може полягати і у відмінностях в етнічному складі населення держави в цілому і такої автономії у її складі відповідно [8, р. 311-312]. Під територіальними автономіями дослідник розуміє «демографічно відмінні (англ. *demographically distinctive*) юрисдикції, які здійснюють асиметричні, юридично закріплені самоврядні повноваження в межах суверенних держав» [8, р. 312].

Таблиця 1.4. Типологія територіальних автономій за А. Імідзьо [3, р. 8-9].

Типи	Приклади
Ті, що виникли із внутрішньополітичних причин	Країна Басків, Каталонія, Корсика, Квебек, Саравак, Сабах, Шотландія, Уельс

Ті, що виникли із зовнішньополітичних причин	Аландські острови, Гонконг, Макао, Північна Ірландія, Південний Тироль
Ті, що виникли в процесі деколонізації	Гуам, Гібралтар, Пуерто-Ріко

На нашу думку, конституційне закріплення особливого правового статусу АРК зумовлювалося прагненням конституцієдавця знешкодити загрозу етнічного сепаратизму в Криму, адже більшість населення в АРК і м. Севастополі, на відміну від інших регіонів, становили етнічні росіяни.

Так, 21 травня 1992 року, ВР РФ прийняла Постанову № 2809-1, якою визнала «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття» Постанову Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року [156], значення якої полягало у тому, що вона була одним з декількох правових актів органів державної влади СРСР, якими було юридично оформлено передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. У п. 2 цієї Постанови визначалося, що вирішення т. зв. «кримського питання» має відбуватися «шляхом міждержавних переговорів Росії і України за участі Криму і на основі волевиявлення його населення» [156].

Правову оцінку Постанові № 2809-1 дано у Заяві ВРУ стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим, схваленій Постановою № 2399 [222]. Правова позиція ВРУ цілком ґрунтувалася на нормах як радянського, так і міжнародного права і, якщо коротко, полягала у тому, що рішення про передачу Кримської області, яке було прийнято і затверджено загальносоюзними органами державної влади СРСР з дотриманням процедури, встановленої загальносоюзною Конституцією СРСР, є не лише правомірним, але і таким, що не може бути переглянутим ВР РФ в односторонньому порядку [222].

Як стверджують експерти УНЦПД, *de facto* АРК і м. Севастополь були російськими національно-територіальними автономіями, свідченням чого було засилля російської мови в місцевих органах публічної влади і закладах освіти [173, с. 15-16]. Таким чином, асиметричність АТУ України зумовлювалася і політичними компромісами, які зводилися до того, що дослідники називають

«символічним визнанням» (англ. *symbolic recognition*), яке може полягати в тому, що «держава має більше однієї національної чи офіційної мови» [48, р. 71].

Ще одним недоліком формулювання принципу рівності (рівноправності) адміністративно-територіальних одиниць за А. Гетьманом і О. Гречко є те, що вимоги, які вкладаються ними у зміст цього принципу, насправді являють собою зміст одночасно двох інших принципів територіального устрою України, а саме:

- когерентності [304, с. 894-895];
- територіального верховенства держави [126, с. 602; 132, с. 17-18].

На нашу думку, рівність в контексті конституювання АТУ України проявляється дещо інакше. Проілюструємо на прикладі. Так, щодо реалізації принципу доступності В. Венгер зазначає, що «об'єднання у складі однієї громади двох сусідніх (відповідно до картографічних даних) сіл без врахування належної дорожньої інфраструктури чи транспортного сполучення може не тільки нівелювати сам процес об'єднання, але й створити низку додаткових перешкод для реалізації принципу доступності та його вимог» [87, с. 37].

Цей висновок можна спроектувати і на інші, аніж місцеве самоврядування, сфери, зокрема сферу адміністративної юстиції. Так, О. Овчаренко стверджує, що виявом територіальної наближеності суду є рівновіддаленість суду для сторін справи, проте одразу зазначає, що це має місце лише тоді, коли обидві сторони проживають та (або) знаходяться у межах території, на яку поширюється територіальна юрисдикція відповідного суду [159, с. 75]. Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону № 3018 [255] Указом № 1417 [258] було утворено 27 окружних адміністративних судів, територіальні юрисдикції яких поширюється на адміністративно-територіальні одиниці, перелічені у ч. 2 ст. 133 Конституції, тоді як самі суди розташовувалися у їхніх адміністративних центрах.

Загальноприйнято вважати, що як АТУ, так і парадигма правовідносин, зокрема у сфері місцевого самоврядування, успадковані Україною від СРСР, морально застаріли [327, с. 5-6; 326, с. 22-23; 91, с. 70, 73-75; 135, с. 85-86; 57, с. 71, 89-90, 210, 232-233, 367, 522, 550-552, 555-556, 559-560, 563-572; 61, с. 102; 150, с. 59-65, 275-276, 311-314; 94, с. 5-6; 154, с. 12-13; 105, с. 36; 303, с. 63-68;

306, с. 82; 142, с. 100; 90, с. 194; 109, с. 10-11, 19; 151, с. 43; 143, с. 105-106; 323, с. 106-109; 320, с. 10, 14-15, 33-34, 151, 266-267; 60, с. 14-16; 263, с. 121; 93, с. 325]. На сьогодні система АТУ України змінилася. У 2020 році було завершено процес реформування базового і проміжного рівнів АТУ, у результаті чого кількість громад і районів зменшилася з 11694 до 1469, і з 490 до 136 [59, с. 3], але регіональний рівень АТУ не змінився, адже це вимагало би внесення змін до ч.ч. 2, 3 ст. 133 Конституції. Звернімо увагу, що наявність у Конституції України норми, якою встановлюється адміністративно-територіальний поділ, як зазначає В. Шаповал, є винятком у світовій конституційній практиці [325, с. 145].

Оскільки інститут адміністративної юстиції не був відомий на практиці радянському праву до кінця 1980-х років [309, с. 223-224], АТУ УРСР не враховував значення територіальної доступності адміністративних судів. Її об'єктивним критерієм слугує відстань між адміністративним і географічним центрами регіону. Як показано у Таблиці 1.5, в Україні є як регіони, де відстань між ними становить менше 20 км, так і такі, де – понад 65 км [57, с. 113-114].

Таблиця 1.5. Відстані між центрами регіонів.

Відстань (км)	<20	20-35	35-60	60<
Область, АРК	Дніпро- петровська Донецька Київська Львівська Тернопільська Хмельницька	Вінницька Івано- Франківська Кірово- градська Одеська Чернівецька	Житомирська Луганська Рівненська	АРК Волинська Закарпатська Запорізька Миколаївська Полтавська Сумська Черкаська Чернігівська Харківська Херсонська

Очевидно, в недалекому майбутньому в Україні розглядатиметься багато справ щодо захисту соціальних прав військовослужбовців, ветеранів війни і членів їх сімей, велика частина яких стосуватиметься оскаржень рішень ВЛК, які є вповноваженими встановлювати причинний зв'язок між захворюваннями, травмами, пораненнями, контузіями і каліцтвами військовослужбовців і виконанням ними обов'язків військової служби [213], наявність якого є умовою отримання ОГД, передбаченої ст. 16 Закону № 2011 [253]. За підрахунками ГО «Юридична сотня» у період з березня 2014 року по березень 2018 року ЄДРСР містив інформацію про 8834 судові справи щодо права на отримання ОГД [118, с. 8]. Якщо співставити ці дані із даними про втрати ЗСУ і інших військових формувань за період з 14 квітня 2014 року по 31 грудня 2021 року (до 4400 загиблих, і від 13800 до 14200 поранених) [13] і врахувати динаміку російсько-української війни (більша частина цих втрат, зрозуміло, припадає на 2014-2015 роки), то можна припустити, що за захистом права на отримання ОГД до суду звернулася чи не половина носіїв цього права. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 19, ч.ч. 1, 2 ст. 20 КАСУ такі справи будуть підсудними саме окружним адміністративним судам [119]. Аналіз положень ст.ст. 12, 257, 262-263 КАСУ і ст.ст. 16, 16² Закону № 2011 дозволяє дійти висновку що ці справи розглядатимуться в загальному позовному провадженні [119; 253].

Очевидним є і те, що відновлення транспортної і іншої інфраструктури, зруйнованої в ході бойових дій або під час військової окупації, може затягнутися на роки після перемоги у війні, тоді як дистанційне судочинство в Україні не є настільки розвинутим як за кордоном, зокрема у державах-членах ЄС і НАТО. Таким чином, захисники України і члени їх сімей залежно від місця проживання можуть зазнавати непрямой дискримінації, адже фактичні умови доступу до окружних адміністративних судів в різних регіонах, які відрізнятимуться в силу масштабів руйнувань і, що важливо, не залежатимуть від правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, не враховувалися законодавцем при визначенні меж областей чи територіальної юрисдикції адміністративних судів, що суперечитиме вимозі рівності людей перед законом і недискримінації.

***

Отже, на даному етапі дослідження можна дійти наступних висновків.

Значення державної території України полягає у тому, що вона слугує основою націє- і державотворчих процесів, чинником, що інтегрує суспільство. Відповідно, значення територіального устрою України полягає у тому, щоб зорганізувати державну територію так, щоб вона виконала дане призначення. Поняття АТУ використовується правниками у значенні як виду, так і частини такого устрою. Поняття конституційних засад АТУ України можна розуміти як у широкому (усі норми Конституції України, які врегульовують питання АТУ), так і вузькому (конституційні принципи) значеннях. Важливо, що конституційні засади АТУ є не лише нормами-принципами конституційного права, але і відображенням тенденцій розвитку АТУ як державно-правового явища.

Система конституційних засад АТУ України не обмежується засадами, зафіксованими у ст. 133 Конституції України, і включає в себе і інші принципи, зокрема, принцип верховенства права, який є вихідним щодо усіх інших.

РОЗДІЛ 2

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД УНІТАРИЗМУ

2.1. Унітаризм у структурі конституційної ідентичності України

Концепція конституційної ідентичності є новою, але важливою для української конституціоналістики. Значення цього концепту обумовлено тим, що «національна конституційна ідентичність формується як результат відчуття спільності індивідів на основі загального визнання конституційних принципів, формування спільних конституційних цінностей, що складають «дух» конституції» [81, с. 81].

Поняття конституційної ідентичності, як і поняття конституційних засад АТУ України, можна розуміти як у вузькому, так і широкому значеннях. На думку В. Колісника, Г. Берченка і Т. Слінько, різниця між такими підходами полягає у наступному: «в першому випадку йдеться скоріше про сталість певних принципів, інститутів і традицій, що втілюються на нормативному і правозастосовному (судовому) рівнях, у юридичних звичаях і практиці реалізації конституції. В другому випадку йдеться про наявність незмінюваних положень конституції, що поєднується із судовим контролем щодо змін конституції, а також конституційним контролем за положеннями права ЄС» [121, с. 73-74].

Відповідно, в контексті судового конституційного контролю, конституційна ідентичність може мати як внутрішній, так і зовнішній аспекти [121, с. 75, 82-83]. Науковці зазначають, що конституційна ідентичність є нерозривно пов'язаною з установчою владою, адже «саме установча влада і призначена таку ідентичність конституції створювати або змінювати» [121, с. 77]. У широкому значенні розуміє таку ідентичність М. Савчин, за яким вона складається з таких елементів як:

- національна конституційна культура і доктрина;
- правовий стиль ухвалення юридичних рішень;
- система судового конституційного контролю;

- інституційний дизайн: горизонтальний і вертикальний поділ влади;
- вибори та контроль над владою [305, с. 28].

По суті «вертикальний поділ влади» і є тим, що правознавці позначають залежно від контексту термінами «територіальна організація держави», «форма державного устрою», «територіальний устрій», АТУ та ін. Значення такого поділу влади полягає за О. Бориславською у тому, що він є «інструментом обмеження центральної влади як системи» [81, с. 261, 339]. Вчена стверджує, що існують такі методи відповідного поділу як федералізм, регіоналізація і децентралізація [81, с. 261, 339]. Остання є єдиним таким способом, що використовується в унітарних державах [81, с. 270], якою є і Україна відповідно до ч. 2 ст. 2 Конституції [131], вміщеної у її Розділі I «Загальні засади». У своїх статтях В. Шишкін наголошує на особливому значенні цих норм Конституції.

Як зазначає суддя КСУ у відставці, оскільки у цьому розділі Конституції вміщено «не формально-позитивістські норми, а норми-підвалини, норми-доктрини, норми-цілі, норми-принципи для становлення та існування Української держави, саме тому вони мають додатковий захист від можливої їх корекції — складнішу порівняно з нормами інших розділів процедуру внесення до них змін» [330, с. 55; 333, с. 79; 334, с. 225-226]. Вчений стверджує, що ці норми являють собою «доктринальні положення державотворення» [330, с. 55; 333, с. 79; 334, с. 225], тобто ніщо інше як конституційну ідентичність, хоча науковець і не використовує це поняття. На думку правознавця, зміна або недотримання таких положень становить замах на існування самої держави [330, с. 55; 333, с. 79]. Тому цілком логічним є висновок В. Шишкіна про те, що «за своїм концептуальним призначенням статті, які містяться у Розділі I «Загальні положення», зокрема й стаття 17, фактично мають вищий статус не лише стосовно додаткових перехідних положень, а й навіть у співвідношенні з іншими нормами основного тексту Конституції України, оскільки визначають доктринальні підвалини суспільного ладу і державного устрою нашої країни» [335, с. 70]. Отже, конституційну ідентичність України становлять щонайменше ті принципи її Конституції, які зафіксовано у її Розділі I «Загальні засади».

До таких принципів відноситься, зокрема, принцип унітаризму.

О. Гречко розуміє принцип унітаризму як «принцип державного устрою, сутністю якого є політична єдність, єдина система органів державної влади на всій її території, відсутність політичної самостійності у територіальних одиниць та єдність інших політичних, економічних і культурних інститутів держави» [98, с. 212]. Тобто зміст цього принципу розкривається через сукупність ознак унітарних держав. Вчені стверджують, що «унітарні держави характеризуються, як правило, єдиною для всієї країни та її територіальних одиниць правовою системою, єдиною системою правотворчих, виконавчих і судових органів» [112, с. 118]. Але, окрім цих двох основних ознак, Україні як унітарній державі є властивими і багато інших, наведених нижче ознак.

1. Єдина Конституція [307, с. 78; 324, с. 98-99; 126, с. 601; 127, с. 63; 148, с. 345; 103, с. 245; 128, с. 162; 72, с. 88-89; 75, с. 110; 63, с. 194; 67, с. 91-92; 71, с. 107; 73, с. 152; 129, с. 398; 311, с. 249]. При цьому деякі правники слушно зазначають, що під «єдиною Конституцією» мається на увазі саме загальнонаціональна Конституція [126, с. 601; 129, с. 398], тобто та Конституція, норми якої діють на всій території держави без будь-яких винятків та (або) обмежень [103, с. 245; 72, с. 89; 75, с. 110; 63, с. 194; 67, с. 91; 71, с. 107; 73, с. 152; 129, с. 398; 311, с. 249], адже назву «Конституція» можуть мати не лише Основні Закони держав, але і інші НПА. Зокрема, у п. 37 ч. 1 ст. 85 і ч. 1 ст. 135 Конституції України [131] згадується про Конституцію АРК, що затверджується законом. У Рішенні КСУ від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003 зазначається, що «Конституція Автономної Республіки Крим органічно пов'язана із Законом про її затвердження» [283]. Цікаво, що закони про затвердження Конституції АРК або змін до неї приймаються за унікальною процедурою.

По перше, як встановив КСУ, ВРУ може прийняти такі закони лише у разі, якщо ВР АРК прийняла нову Конституцію АРК або внесла зміни до чинної [284].

По друге, для прийняття таких законів вимагається не більшість від конституційного складу ВРУ, як зазвичай, а не менш ніж половина від такого, тобто голоси не 226, а 225 народних депутатів України [131].

2. «Єдина система територіального устрою» [129, с. 398].

Поширеними є позиції, що ознаками унітарної держави є АТУ [126, с. 601], або поділ її території на адміністративно-територіальні одиниці [311, с. 250], тобто адміністративно-територіальний поділ. При цьому, як правило, уточнюється, що такі одиниці в складі унітарної держави не мають політичної самостійності та (або) державного суверенітету [126, с. 601; 307, с. 79; 148, с. 345; 72, с. 88-89; 75, с. 110; 63, с. 194; 67, с. 91-92; 73, с. 152-153], ознак державності, суверенності, суверенітету тощо [265, с. 58; 312, с. 133; 103, с. 245; 313, с. 51, 59]. Іноді можна зустріти і тези про те, що унітарною є та держава:

- «всі або переважна більшість вищих територіальних одиниць якої не мають державоподібного статусу» [136, с. 100; 117, с. 139];
- «до складу якої не входять інші держави» [127, с. 362];
- «територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами» [111, с. 112] тощо.

Кожна з цих позицій має як переваги, так і недоліки, але в цілому всі вони відповідають дійсності. Особливу увагу хотілося би звернути на позицію О. Курцева, який стверджує, що адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак і юридичної самостійності [139, с. 79], з чим ми не погоджуємося, адже такі одиниці, а точніше сказати територіальні громади, ОМС і їх посадові особи, мають її в силу ст. 4 Закону № 280, якою зокрема встановлено, що місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципі правової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами [226].

3. Єдине громадянство [307, с. 79; 312, с. 133; 111, с. 112; 103, с. 245; 313, с. 51; 128, с. 162; 72, с. 89; 75, с. 110; 63, с. 194; 67, с. 91; 71, с. 107; 73, с. 152; 311, с. 250], тобто факт того, що «немає громадянства територіальних одиниць» [129, с. 398]. Принцип єдиного громадянства зафіксовано у ст. 4 Конституції [131] і п. 1 ст. 2 Закону № 2235 [194]. Щоправда деякі унітарні держави мають правові інститути громадянства територіальних одиниць або інші, що близькі за змістом.

Так, фінський науковець М. Суксі оперує поняттям регіонального громадянства (англ. *regional citizenship*), у якості прикладів якого наводить:

- громадянство Мемеля у міжвоєнній Литві, яке надавало право голосу на виборах до законодавчого органу автономії [47, р. 77].

- громадянство Аландських островів у сучасній Фінляндії, з яким пов'язано не тільки право голосу і висування кандидатів на місцевих виборах, але і право на зайняття деякими видами підприємницької діяльності, право власності на нерухомість, звільнення від військової служби [47, р. 154, 163-164].

Зауважимо, що для набуття регіонального громадянства, недостатньо мати громадянство держави і проживати на відповідній території. Так, до 1932 року для того, щоб набути громадянство Мемеля, громадянин Литви мав постійно проживати на території автономії один рік [47, р. 59-60], тоді як задля того, аби набути громадянство Аландських островів, громадянин Фінляндії має:

- або мати когось із батьків, хто має таке громадянство;
- або щонайменше п'ять років безперервно проживати на їх території і на задовільному рівні володіти шведською мовою, при цьому особа може втратити таке громадянство, якщо проживатиме за їх межами більше п'яти років [47, р. 155, 161-162, 397].

Цікавим з перспективи громадянства є і досвід КНР, у складі якої існують такі дві автономії як Гонконг і Макао. Так, кенійський науковець Я. Гаї називає «напівгромадянством» (англ. *semi-citizenship*) правовий статус жителя Гонконгу (англ. *the permanent resident of Hong Kong*) [21, р. 336], носіями якого цілком можуть бути як громадяни КНР, так і іноземці [21, р. 328], і з яким пов'язані право на проживання, права голосу і балотування на місцевих виборах, доступ до публічної служби [21, р. 328]. Цей статус є і підставою для обмеження свободи пересування громадян КНР, які проживають за межами Гонконгу [53, р. 478].

Під принципом єдиного громадянства О. Курцев і Т. Слінько розуміють «заборону існування на території держави будь-яких інших суверенних видів публічної влади, крім державної, між якими з фізичними особами міг би бути

правовий зв'язок, аналогічний за суттю та змістом зв'язку громадянства» [140, с. 304]. В контексті України така позиція науковців безумовно є правильною.

Але, на жаль, цей принцип дотримувався не завжди.

Так, згідно з ст. 36 Конституції [131] і ст. 6 Закону № 2365 [241] право на об'єднання у політичні партії обумовлено саме наявністю громадянства України. Ці категорії пов'язувалися між собою і раніше відповідно до ст.ст. 11, 12 Закону № 2460 [232], але у 1990-х роках в АРК мали місце спроби встановити т. зв. «кримське громадянство», які не увінчалися успіхом [140, с. 303-304].

Саме тому і не виглядає дивним здійснення кримськими сепаратистами інших кроків, які мали би створити у стороннього спостерігача враження, що т. зв. «кримське громадянство» існує. Очевидно, держава реагувала на такі дії. Наприклад, Рішенням КСУ від 3 березня 1998 року № 2-рп/1998 визнавався неконституційним т. зв. «Закон Республіки Крим «Про об'єднання громадян», який допускав створення «загальнокримських» політичних партій, хоча і тоді, і зараз політичні партії могли бути виключно всеукраїнськими [232; 241; 291].

4. «Управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади» [111, с. 112].

На нашу думку, цю ознаку слід виділяти окремо, адже не всі збройні сили (а якщо говорити коректно, військові формування) і правоохоронні органи належать до системи органів виконавчої влади. Так, за законом правовий статус ЦОВВ мають Нацполіція [231] і БЕБ [189]. Ч. 1 ст. 1 Закону № 794 передбачено, що «державним правоохоронним органом» є ДБР [195], але у Постанові № 127, прийнятій на підставі цього Закону, зазначається, що ДБР є ЦОВВ, діяльність якого спрямовується і координується КМУ [257]. Згідно з абз. 1 ч. 1 ст. 1, ч. 4 ст. 4 Закону № 1698 ЦОВВ зі спеціальним статусом є і НАБУ [228].

Але є і такі правоохоронні органи, які не мають правового статусу ЦОВВ.

Так, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 17 Закону № 3166, якщо більшість функцій ЦОВВ складають функції з проведення ОРД та досудового розслідування кримінальних правопорушень, ЦОВВ може утворюватися як бюро [259], проте

ОРД згідно з ст. 5 Закону № 2135 також здійснюють оперативні підрозділи СБУ, СЗР, ДПСУ, УДО, ДКВС, ГУР [234].

Ч.ч. 1, 2 ст. 1 Закону № 2229 передбачено, що СБУ є «державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України», який підпорядковано Президенту [252]. Схожа норма вміщена і у абз. 1 ч. 1 ст. 19 Закону № 2469, в ч. 2 якої щоправда уточнюється, що СБУ не тільки підпорядкована Президенту, але і підконтрольна ВРУ [229].

Згідно з ч. 1 ст. 11 Закону № 160/98-ВР «державним правоохоронним органом спеціального призначення», що так само підпорядкований Президентові та підконтрольний ВРУ, є і УДО [196]. «Правоохоронним органом спеціального призначення» є ДПСУ, загальна структура якої відповідно до Закону № 661 [197] і Положення № 533 [211] складається з:

- ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (Адміністрації ДПСУ);
- територіальних органів Адміністрації ДПСУ (регіональних управлінь);
- розвідувального органу Адміністрації ДПСУ;
- Морської охорони;
- органів охорони державного кордону тощо.

Тобто правоохоронні органи можуть не мати правового статусу ЦОВВ, тому що:

- є підпорядкованими та (або) підконтрольними іншим, аніж КМУ, вищим органам державної влади України;
- вважаються сукупністю суб'єктів права, лише одним із яких є ЦОВВ.

Щодо військових формувань, то згідно з абз. 15 ст. 1 Закону № 1932 військовим формуванням є, зокрема, «сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями» [233]. Єдиним таким формуванням, про яке прямо згадується у Конституції, є ЗСУ [131].

Але відповідно до законів були утворені і інші військові формування, зокрема НГУ [230] та ДССТ [199]. Під критерії військових формувань підпадають і ті органи, які ними не названі (наприклад, ДССЗЗІ [198] або всі згадані правоохоронні органи без правового статусу ЦОВВ [196; 197; 252]. Прикметно, що ДССЗЗІ, як і ДПСУ, є сукупністю суб'єктів права, з яких так само ЦОВВ зі спеціальним статусом є лише Адміністрація ДССЗЗІ [198; 212]).

Так чи інакше, всі військові формування є підпорядкованими та (або) підконтрольними Президенту. І хоча у п. 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України вказано, що Президент є Верховним Головнокомандувачем ЗСУ [131], це не означає, що Глава держави уповноважений здійснювати керівництво лише ЗСУ. Так, у цьому ж пункті передбачено, що Президентом призначається на посади та звільняється з посад вище командування і ЗСУ, і інших військових формувань, здійснюється керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави [131]. Згідно з п. 19 цієї частини Президент приймає рішення і про використання як ЗСУ, так і інших військових формувань у разі збройної агресії проти України [131]. Зміст поняття керівництва у сферах національної безпеки та оборони розкривається у ст. 13 Закону № 2469 [229], у якій конкретизовані ці положення Конституції. Але, на нашу думку, вдалішою є майже ідентична за змістом юридична конструкція, використана у п. 3 ч. 1 ст. 11 Закону № 389, за якою Президент в умовах воєнного стану здійснює стратегічне керівництво ЗСУ, іншими військовими формуваннями і правоохоронними органами через ГШ ЗСУ [242]. Таким чином, здійснення вищими органами державної влади керівництва військовими формуваннями та (або) правоохоронними органами слід вважати окремою ознакою унітарної держави. Підтвердженням цієї тези може слугувати і практика деяких федеративних держав. Наприклад:

- у СФРЮ війська ТрО, створені наприкінці 1960-х років, від початку свого існування підпорядковувалися саме республікам і краям СФРЮ і згодом стали основою для розбудови збройних сил незалежних держав [7, р. 517-518];
- у ФРН організація і діяльність поліції є предметом відання земель (нім. *Länder*) [24, р. 150];

- у Швейцарії в основі національної ідентичності *inter alia* лежать кантональні традиції громадянського ополчення (нім. *Milizsystem*) [9, р. 201].

Значення саме цієї ознаки для конституційної ідентичності України полягає у тому, що в умовах гібридної війни на Донбасі до 24 лютого 2022 року на імплементацію Мінську I [262] ВРУ було прийнято Закон № 1680, ст. 9 якого передбачалося створення в ОРДЛО за рішенням сільських, селищних і міських рад т. зв. «загонів народної міліції», координація діяльності яких мала би здійснюватися сільськими, селищними і міськими головами [239]. Прикметно, що у ч. 1 цієї статті вказувалося на те, що їх завданням є «охорона громадського порядку в населених пунктах цих районів» [239], тобто виконання тієї функції, яка за Законом № 565 (чинним як на момент підписання Мінську I, так і прийняття Закону № 1680) належала міліції, яка мала правовий статус «державного озброєного органу виконавчої влади» і входила до структури МВС [225], тоді як за ч. 4 цієї статті їх конкретні повноваження мали би визначатися іншими законами [239]. Згодом положення про створення цих загонів в ОРДЛО було включено і до Мінську II [122]. І хоча у п. 5 ст. 10 Закону № 1680 передбачалося, що особливий порядок діяльності ОМС в ОРДЛО реалізовуватиметься лише ОМС, обраними на позачергових місцевих виборах, призначених і проведених відповідно до Конституції і законів України [239], добре відомо, що умови Мінську II по-різному інтерпретувалися Україною і РФ. Так, як зазначає А. Червяцова, Мінськ II по суті «вимагав від України визнання і легалізації місцевих сепаратистських сил на окупованих територіях через місцеві вибори» [12, р. 38]. При цьому, як стверджує правниця, Мінськом II «допускалося, що Україна відновить повний контроль над кордоном з Росією лише у разі проведення конституційної реформи» [12, р. 38]. Тобто *de facto* Мінськ II передбачав т. зв. «федералізацію» України, яка *inter alia* включала би і легалізацію НЗФ, які не підпорядковувалися б вищим органам державної влади.

5. «Єдина державна мова – українська» [128, с. 162]. Так, згідно з ч. 3 ст. 1 Закону № 2704 державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави [202].

У абз. 4 п.п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 зазначається, що «юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності» [288]. Далі, у п. 4.7 мотивувальної частини цього Рішення, висловлюється позиція, що «Україна є унітарною державою, в якій немає об'єктивних передумов для запровадження офіційної двомовності» [288]. Таким чином, правовий статус мов в офіційній конституційній доктрині України пов'язується із формою державного устрою. При цьому видається, що як ці, так і інші аргументи, викладені у цьому Рішенні, було запозичено у В. Шишкіна [330, с. 54-60; 333, с. 77-83; 334, с. 221-231], який обстоював ці ідеї ще тоді, коли в Україні проводилася державна мовна політика, заснована на геть інших засадах. Зауважимо, що офіційна багатомовність може мати місце не лише у федеративних державах. Так, двомовними є унітарні Кіпр, Фінляндія, Мальта і Ірландія, а Люксембург – взагалі тримовним [83, с. 77-79].

В контексті територіального устрою важливим є те, що в державах з *de jure* декількома державними та (або) офіційними мовами, як правило, *de facto* в якості такої застосовується або лише одна з них в межах всієї держави, або кожна з них, але лише в межах саме тих територіальних одиниць, де більшість населення традиційно складають носії саме тієї чи іншої мови [83, с. 75-80; 334, с. 229].

6. «Унітарна правосвідомість» [79, с. 70]. Як зазначає О. Бориславська, набір елементів конституційного механізму владарювання «не є випадковим, він має бути збалансованим та забезпечувати функціонування відповідної системи відповідно до вказаних засад, враховуючи національно-культурні та ментальні особливості кожного народу» [81, с. 47]. У своїх роботах О. Батанов послідовно відстоює позицію, що унітаризм є як різноплановим політико-правовим явищем, яке можна розглядати, зокрема, з аксіологічної і цивілізаційної позицій [69, с. 89-90; 66, с. 53-55; 71, с. 112-116], так і тісно пов'язаним із іншим – соборністю [71, с. 115-116], під якою законодавець розуміє національну цінність, зміст якої складає, зокрема, «єдність, неподільність усіх територій України» [237].

Оскільки конституційною ідентичністю є, зокрема, відчуття спільності, що ґрунтується на визнанні конституційних цінностей, то можна стверджувати, що законодавче визнання соборності національною цінністю свідчить на користь правдивості тези про унітарну правосвідомість української нації.

7. Неподільність державного суверенітету [129, с. 405-406]. Так, О. Батанов називає подільність суверенітету між двома рівнями основною ознакою федеративної держави [73, с. 153]. Натомість О. Бориславська пов'язує її із способами формування федерацій, в залежності від яких вони можуть бути:

- асоціативними, тобто утвореними шляхом об'єднання різних держав та (або) територій;
- дисоціативними, тобто утвореними внаслідок «федералізації» унітарної держави (єдиним прикладом такої федерації наразі є Бельгія) [129, с. 406-407].

На нашу думку, другий підхід є більш обґрунтованим, адже при об'єднанні декількох існуючих держав в одну має місце волевиявлення декількох суверенів, тоді як при зміні форми державного устрою однієї існуючої держави – одного.

Звісно, у такому разі виникає теоретичне питання про те, на яких підставах можна віднести до асоціативних федерації, які створені в результаті об'єднання територій, а не суверенних держав (наприклад, РФ). Але проблема розв'язується, якщо взяти до уваги, що суверенітет буває не лише державним, але і народним, національним [116, с. 14-17]. Так, як зазначає О. Кремянська, в РФ проживає близько 190 національностей, а третину території складають суб'єкти федерації, створені саме за етнонаціональним принципом [29, р. 410-412].

Але підґрунтям для федералізму є не лише відмінності у етнічному складі населення. Так, Р. Воттс зазначає, що федерації, зокрема, поділяються на такі, де регіональне різноманіття (англ. *regional diversity*) переважно визначається:

- або історичними та територіальними чинниками (наприклад, Аргентина, Австралія, Австрія, Бразилія, Німеччина, Мексика, США);
- або культурними, мовними, етнічними, релігійними і національними відмінностями (наприклад, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Канада, Ефіопія, Індія, Малайзія, Нігерія, Пакистан, Іспанія, Швейцарія) [52, р. 26-27].

О. Стогова зауважує, що «громадяни федерацій у ієрархії територіальних ідентичностей крім локальної (територіальної громади) та національної (державної), обов'язково мають ще і регіональну (суб'єкта федерації)» [310, с. 108]. Таким чином, ми можемо припустити, що підґрунтям для подільності державного суверенітету може бути як право націй на самовизначення, реалізоване в межах існуючої держави, так і регіональні ідентичності, засновані на суттєвих відмінностях між населенням різних регіонів однієї держави, тобто, так би мовити, «федеративна правосвідомість» суспільств федеративних держав.

9. «Державні кордони, зміна яких, як і зміна території України, без згоди народу України не допускається» [128, с. 162]. Так, видом публічної влади є публічна влада Українського народу, яка може здійснюватися в усіх її формах, зокрема у формі безпосереднього народовладдя [70, с. 185]. Цей підхід до розуміння правової природи публічної влади узгоджується із положеннями ч. 2 ст. 5 Конституції, згідно з якою носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [131]. У абз. 1 п. 1 резолютивної частини Рішення КСУ від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 цю конституційну норму витлумачено так, що «в Україні вся влада належить народові» [285]. Там само зазначено, що «влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України» [285]. У Рішенні КСУ від 3 жовтня 1997 року № 4-зп встановлено, що Український народ є носієм установчої влади, що є первинною відносно законодавчої, виконавчої і судової влад [274]. У Рішенні КСУ від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 уточнюється, що «установча влада є виключним правом народу» [293].

Принципи, закріплені у ст. 132 Конституції, мають похідний характер від принципу унітаризму. Так, у Рішенні КСУ від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 зазначено, що «конституційні принципи організації територіального устрою обумовлені формою державного устрою України як унітарної держави» [294].

Як зазначають О. Курцев і Т. Слінько, «однією з найхарактерніших ознак конституційного закріплення принципу унітаризму насамперед є те, що країни, які вважаються унітарними, не закріплюють безпосередньо в Основному Законі відповідне положення» [141, с. 134]. Одним із свідчень такого закріплення є ст. 73 Конституції України, якою встановлено, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України» [131].

Так, у Рішенні КСУ від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 наголошено, що «звуження меж існуючого кордону України, виведення будь-якого суб'єкта адміністративно-територіального устрою України з її складу, зміна конституційно закріпленого статусу адміністративно-територіальної одиниці, зокрема Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, як невід'ємної складової частини України шляхом проведення місцевого референдуму суперечать зазначеним конституційним принципам (принципам, закріпленим у ст. 132 Конституції України – *К. Т.*)» [294]. Таким чином, у офіційній конституційній доктрині України зміна території держави та (або) її територіального устрою пов'язується із здійсненням права нації на самовизначення. Так, у Рішенні КСУ від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 встановлено, що «право на самовизначення на території Автономної Республіки Крим та в місті Севастополі було реалізовано їх жителями як невід'ємною частиною всього Українського народу під час всенародного голосування на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року» [287]. Там само вказано, що «Конституція України не передбачає права окремої частини громадян України (в тому числі і національних меншин) на одностороннє самовизначення, в результаті якого відбудеться зміна території України як унітарної держави» [287]. Зазначимо, що це право не визнається і у світовій конституційній практиці.

2.2. Передумови для збереження і розвитку унітаризму в Україні.

Ще задовго до російсько-української війни З. Бжезінський писав, що «без України Росія перестане бути євразійською імперією» [80, с. 62].

Але це не означає, що класик геополітики вважав конфлікт неминучим. Він стверджував: «Ключовий пункт, про який треба пам'ятати, – це те, що Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії. Якщо припустити, що Росія вирішить пов'язати свою долю з Європою, звідси випливає, що включення України в розширювані європейські структури є у власних інтересах Росії. І справді стосунки України з Європою могли б стати поворотним пунктом для самої Росії» [80, с. 155]. Але для того, щоб бути в Європі, Росія мала би поділяти загальноєвропейські цінності верховенства права, демократії і прав людини, чого ніколи не спостерігалось. Так, естонський дослідник Л. Мальксоо стверджує, що «вирішальним ключем до розуміння пострадянського російського підходу до міжнародного права є потужна ідея цивілізаційної окремішності Росії від Заходу» [35, р. 190]. Вчений простежує витоки цієї ідеології щонайменше до російського філософа XIX століття М. Данилевського [35, р. 39-42].

Загалом, російське бачення міжнародного права зводиться до того, що:

- Росія перебуває в екзистенційному протистоянні з країнами Заходу, які під благовидними приводами всіляко намагаються їй нашкодити;
- найважливішою проблемою міжнародного права є збереження територіальної цілісності держави;
- державний суверенітет є абсолютною цінністю, непорушність якої не залежить від того, яким є політичний режим у державі, тоді як права людини і право народів на самовизначення є загрозою для територіальної цілісності Росії;
- Росія входить до клубу т. зв. «великих держав», кожна з яких вправі панувати над іншими державами в межах т. зв. «сфер впливу» [35, р. 40-42, 52-55, 71-73, 100-104, 122-125, 148-152, 175].

Очевидно, питання про те, чи вважало керівництво РФ Україну частиною своєї т. зв. «сфери впливу» є питанням риторичним.

Так, у аналітичній доповіді ЛЗІ і УШПС «Українсько-російські відносини: тест на політичну зрілість» стверджувалося, що метою збройної агресії РФ було

повернення України до т. зв. «сфери впливу» РФ, чого держава-агресор намагалася досягнути за допомогою нав'язування силою:

- федералізації України;
- надання російській мові статусу другої державної мови в Україні;
- зміни зовнішньополітичного курсу України, а саме її відмови від європейської і євроатлантичної інтеграції [316].

І хоча дослідниками і не вживалося поняття конституційної ідентичності, усі ці вимоги по суті спрямовані на зміну відповідних конституційних цінностей, які і складають таку ідентичність. Особливу увагу в цьому контексті звернемо на останній пункт, адже на відміну від форми державного устрою або єдиної державної мови зовнішньополітичний курс держави не закріплено саме у нормах Розділу I «Загальні засади» Конституції України. Звісно, стратегічний курс держави на набуття повноправного членства у ЄС і НАТО за декілька років після Революції Гідності було закріплено у Преамбулі і інших статтях Конституції, внесення змін до яких не вимагало проведення всеукраїнського референдуму.

У світлі викладеного нами ця обставина створює теоретичну проблему, адже конституційна ідентичність України по суті може бути лише результатом здійснення установчої влади Українським народом. І хоча у Рішенні КСУ від 3 жовтня 1997 року № 4-зп одночасно зазначається як про те, що Конституція є актом установчої влади, так і про те, що при прийнятті Конституції установчу владу було здійснено ВРУ [274], варто пам'ятати, що здійснення установчої влади іншими суб'єктами публічної влади є винятком. Так, у Рішенні КСУ від 11 липня 1997 року № 3-зп висловлено правову позицію, згідно з якою «прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття» [281], а отже, прийняття ВРУ Закону № 2680 [192], яким хоч і вносилися зміни до Конституції, не могло ніяк вплинути на формування або зміну конституційної ідентичності України.

Саме тому ми вважаємо, що норми, які складають конституційну ідентичність, вміщуються не лише у Конституції, але і інших джерелах

конституційного права. Так, у своїй статті В. Колісник, Г. Берченко і Т. Слінько наводять як приклад Молдову, Конституційний Суд якої вирішив, що її конституційну ідентичність визначено Декларацією про незалежність, до якої як установчого акту держави не можуть бути внесені будь-які зміни чи доповнення, і яка по суті слугує «непорушною клаузулою» [121, с. 76]. З цієї перспективи як акт, яким визначено конституційну ідентичність України, я пропоную розглядати Декларацію про державний суверенітет України [101]. І хоча ця Декларація не є установчим актом держави на відміну від Акта проголошення незалежності України [246], і згадок про неї чинна Конституція не містить [90], але законодавець прийняв Акт саме на виконання Декларації, на що вказувалося як у самому Акті, так і інших документах [246; 245], а отже, якщо конституцієдавець керувався Актом при прийнятті Конституції [131], то цілком логічно, що він при цьому так само керувався і Декларацією.

Прикметно, що наприкінці самої Декларації прямо зазначено наступне: «Декларація є основою для нової Конституції, законів України» [101].

Зі змісту Звернення ВРУ до народу від 11 жовтня 1991 року [245] вбачається, що Український народ при здійсненні установчої влади на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року виходив з того, що конституційний лад нової незалежної держави ґрунтуватиметься на засадах, визначених у Декларації про державний суверенітет України, у Розділі X якої, зокрема, передбачалося, що Україна «безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [101].

Таким чином, це положення Декларації можна вважати свідченням того, що зовнішньополітичний курс України на європейську інтеграцію становить частину її конституційної ідентичності від моменту проголошення незалежності. Наприклад, ще до прийняття Конституції набуття повноправного членства у ЄС як мета зовнішньої політики України проголошувалася ВРУ у Постанові № 3360, відповідно до якої першим кроком на шляху до досягнення цієї мети визначалося укладення УПС [238], яку було ратифіковано ВРУ 10 листопада 1994 року [314].

Ще одним свідченням правдивості цього твердження ми вважаємо те, що після прийняття Конституції мета України набути повноправне членство в ЄС проголошувалася у законах, прийнятих у часи президентських каденцій навіть таких проросійських політиків як Л. Кучма [236; 203] та В. Янукович [204].

Але, якщо конституційну ідентичність України закладено у Декларації про державний суверенітет, чи можна тоді вважати частиною такої ідентичності курс на євроатлантичну інтеграцію, якщо у Розділі IX цієї Декларації тоді ще УРСР урочисто проголосила «свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках» [101]. Так, у Окремій думці до Висновку КСУ від 22 листопада 2018 року № 3-в/2018 суддя КСУ О. Тупицький висловив правову позицію, згідно з якою статус постійно нейтральної держави є особливістю конституційного ладу України, засади якого визначені Декларацією і затверджені всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року, а значить є такими, що не можуть бути змінені без проведення всеукраїнського референдуму [164]. З цим ми категорично не погоджуємося, хоча визнаємо, що інші аргументи судді КСУ вплинули на розуміння нами правового значення Декларації.

На нашу думку, нейтралітет і позаблоковість України ніколи не були самоцінністю, а відповідне положення Декларації про державний суверенітет мало перед собою певну мету, якої і було досягнуто із здобуттям незалежності.

Так, співавтор Декларації, Надзвичайний і Повноважний Посол України В. Василенко стверджує, що «Декларація створювала політико-правові підстави для подальших практичних кроків, які мали завершитися відновленням незалежної державності України, оскільки набуття УРСР статусу нейтральної, позаблокової та без'ядерної держави було несумісним із її перебуванням у СРСР» [82, с. 31]. Інший співавтор Декларації, народний депутат України I-II, IV-V скликань, автор Акта проголошення незалежності України Л. Лук'яненко пригадував, що на мітингу після прийняття Декларації виступив з промовою, де, було сформульовано переслідувану Декларацією мету: «Ця Декларація – це програма виходу України з-під влади Москви, програма, яка затверджена не

Республіканською партією, а вищим законодавчим органом України ... Тож, шановні громадяни, від нас із вами залежить, чи Декларація про державний суверенітет України стане практичною програмою будівництва незалежної України, чи промосковським комуністам-ортодоксам вдасться перетворити в черговий порожній папірець» [145, с. 778].

Таким чином, метою усієї Декларації, а отже, зокрема і положень Розділу IX, було відновлення незалежності України, причому із збереженням нею територіальної цілісності у її існуючих кордонах. Ця обставина свідчить про те, що Український народ, який здійснив установчу владу на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, дійсно виразив суверенну волю на те, щоб Україна була нейтральною державою, але за тієї умови, якщо іноземні держави не посягатимуть ані на її суверенітет, ані на її територіальну цілісність.

Але РФ знехтувала цим прагненням України і поставила під сумнів її суверенітет і територіальну цілісність ще задовго до відкритої збройної агресії.

Так, ми вже згадували раніше про претензії РФ на АРК, але окремо згадати слід і про претензії РФ на м. Севастополь. Так, якщо у актах Парламенту Росії претензії щодо Криму висловлювалися завуальовано, то щодо м. Севастополя – навпаки прямим текстом. Зокрема, у Постанові № 5359-1 від 9 липня 1993 року ВР РФ постановила «підтвердити російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних межах міського округу станом на грудень 1991 року» [158], тоді як у Заяві № 405-СФ від 5 грудня 1996 року Рада Федерації Федеральних Зборів РФ констатувала той факт, що «Українська Сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя» [157].

Неабияк символічно, що другий документ було ухвалено на другу річницю підписання Будапештського меморандуму, за яким РФ, Велика Британія і США підтверджували зобов'язання, зокрема:

- поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України;
- утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України [152].

Отже, наша позиція щодо зовнішньополітичного курсу України на євроатлантичну інтеграцію полягає в тому, що цей курс може вважатися частиною її конституційної ідентичності, але не в силу внесення змін до Конституції Законом № 2680 [192], а в силу того, що за змістом Декларації про державний суверенітет [101] і Конституції [131] конституційними цінностями є територіальне верховенство Українського народу, державний суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість України, тоді як нейтралітет або членство у військових блоках є лише засобами збереження цих цінностей, тобто такий курс держави є не стільки цінністю *per se*, скільки чимось похідним від неї.

Таким чином, можна стверджувати, що російсько-українська війна ведеться не лише у кінетичному, але і правовому вимірах, причому видається, що в останньому вона велася ще з моменту відновлення незалежності України.

Так, поняття правовійни видається одним з найдискусійніших у правовій науці. Як зазначає є Д. Х'юз, правників залежно від їх ставлення до цієї концепції можна умовно поділити на три групи, а саме тих, для кого правовійна – це:

- застосування або зловживання міжнародним правом на шкоду державним інтересам;
- риторичний прийом, метою якого є дискредитація опонентів, які намагаються застосовувати міжнародне право якраз задля забезпечення дотримання міжнародного права і міжнародно-правової відповідальності;
- «зброя», легітимність застосування якої залежить від того, які наміри переслідуються тими, хто її застосовує [23, р. 5].

Відповідно існують і різні підходи до визначення цього поняття, які залежно від того, до якої саме з трьох груп належить науковець, можуть мати як ціннісно нейтральну, так і виключно негативну конотацію. Так, популяризатор цієї концепції генерал-майор ВПС США Ч. Данлап визначає правовійну як «стратегію застосування або зловживання правом як заміником традиційних військових засобів для досягнення воєнної мети» [17, р. 315]. Цілком очікувано, що генерал, як людина військова, оцінює правовійну нейтрально, адже це явище

по суті є нічим іншим як «бійкою книжками з права замість мечів» [16, р. 122]. Ціннісно нейтрального підходу дотримується і відставний дипломат О. Кіттрі.

Науковець вважає, що стверджувати про те, що мають місце прояви правовійни, можливо лише тоді, коли виконуються дві наступні умови:

- сторона застосовує право для створення тих самих або подібних ефектів, які зазвичай досягаються за допомогою конвенційних кінетичних військових дій, включаючи вплив на процес прийняття ключових рішень у збройних силах і спроможності противника;
- метою сторони є ослаблення або знищення противника, проти якого нею ведеться правовійна [28, р. 8].

Про те, що правовійна може здійснюватися як з правомірною, так і навпаки з неправомірною метою, стверджують А. Москера і С. Бахман, які розрізняють зевсіанську (англ. *Zeusian lawfare*) і аїдівську правовійну (англ. *Hadesian lawfare*) [38, р. 72-73, 86-87]. Окрім мети як критерію класифікації видів правовійни, правознавці використовують також такі критерії як форми і характер такої війни. Так, О. Кіттрі виділяє такі дві форми правовійни як інструментальну правовійну (англ. *instrumental lawfare*) і правовійну, засновану на перевагах від дотримання противником норм права (англ. *compliance-leverage disparity lawfare*) [28, р. 11].

Залежно від характеру правовійна за О. Кіттрі може бути як наступальною (англ. *offensive lawfare*), так і оборонною (англ. *defensive lawfare*) [28, р. 89]. Правовійна може вестися різними засобами і методами, які у різних країнах можуть називатися по-різному. Як приклад вчений наводить викладену у документах НВАК класифікацію заходів правової війни (кит. *falu zhan*), що включає правове стримування (англ. *legal deterrence*), правову атаку (англ. *legal attack*), правову контратаку (англ. *legal counterattack*), правове обмеження (англ. *legal restraint*), правові санкції (англ. *legal sanctions*) і правові запобіжники (англ. *legal protections*) [28, р. 162]. Зазначимо, що ціннісно нейтральний підхід до вивчення правовійни видається характерним для науки міжнародного права.

Румунська дослідниця А. Муліна визначає такі стратегічні цілі правовійни: перешкодження свободі слова з міркувань національної безпеки або суспільного занепокоєння;

- делегітимізація і обмеження суверенітету демократичних держав;
- запобігання здійсненню державами права на самооборону від тероризму [37, р. 150].

У свою чергу бразильські дослідники К. Занін, В. Мартінс і Р. Валім розглядають крізь призму концепції правовійни кримінальне переслідування Президента Бразилії Лулу де Сільви [55, р. хii]. Поняття правовійни правники визначають як «стратегічне застосування права з метою делегітимізації, завдання шкоди або знищення ворога» [55, р. 7] і стверджують, що це поняття має винятково негативну конотацію, адже суперечить ідеї права *per se* [55, р. 8].

Учасниками правовійни або, як пише Д. Лубан, «правовояками» (англ. *lawriors*) [33, р. 458] можуть бути зовсім різні суб'єкти права. Так, у своїй книзі О. Кіттрі наводить приклади інструментальної правовійни, що ведеться, зокрема, міжнародними організаціями, суверенними і квазісуверенними державами, штатами і містами США, збройними формуваннями (англ. *Militias*), адвокаційними мережами, НУО, окремими активістами і правниками [28, р. 12].

«Поле битви» для сторін правовійни слугують не сухопутні, морські чи повітряні простори, а «публічні органи, які уповноважені застосовувати право», а «зброєю» – не стрілецька зброя, артилерійські системи, бронетехніка чи літаки, а НПА, обрані сторонами для завдання шкоди противнику [55, р. 15-16].

Правовійна нерозривно пов'язана із юридичним тлумаченням. Так, вже згадані мною бразильські дослідники називають «зброєю» правовійни як НПА, так і «норму права, неналежно підібрану тим, хто тлумачить юридичний текст» [55, р. 16]. О. Кіттрі називає правовим засобом інструментальної правовійни зміни у підходах до тлумачення чинного міжнародного законодавства задля перешкодження противнику [28, р. 12-13]. Пакистанський правник В. А. Куреші зазначає, що «в контексті гібридної війни правовійна також включає створення правової двозначності шляхом використання прогалин у застосовуваних

положеннях права і формулювання згодом упереджених висновків через персоналізовані інтерпретації правових положень» [1, р. 65].

Так, Є. Зверев порівнює юридичне тлумачення за властивостями із ножем: «Ним можна як рятувати життя, так і вбивати людей. Ним можна як завдати серйозної шкоди, так і надати важливу допомогу» [56, р. 88]. І хоча науковець і не згадує правовійну, але по суті це одна із іпостасей юридичного тлумачення.

Ідеї зевсіанської правовійни, тобто такої правовійни, «яка ведеться задля утвердження та забезпечення принципів права» [38, р. 73], здається, імпліцитно закладені в українському законодавстві. Так, у ч. 1 ст. 17 Конституції проголошено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [131]. Звісно, у ч.ч. 2-3 цієї статті уточнено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальних цілісності і недоторканності покладаються на ЗСУ, а забезпечення державної безпеки і захист її державного кордону – на відповідні військові формування і правоохоронні органи [131], але очевидно, що захист цих конституційних цінностей не може обмежуватися лише правозастосовною і іншою діяльністю цих суб'єктів права. Так, згідно з ч. 1 ст. 65 Конституції захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України [131].

Від конституційного обов'язку громадян захищати Вітчизну дещо відрізняється військовий обов'язок, який відповідно до ч.ч. 2, 3 ст. 1 Закону № 2232 встановлено з метою підготовки громадян до захисту Вітчизни і забезпечення особовим складом ЗСУ та інших військових формувань, посади в яких комплектуються військовослужбовцями, зміст якого включає в себе, зокрема, проходження військової служби [190]. Варто наголосити, що за Законом носіями військового обов'язку є не всі громадяни України [190]. З одного боку поняття захисту Вітчизни тісно пов'язане із поняттями оборони і обороноздатності. У розумінні абз. 2 і 5 ст. 1 Закону № 1932 оборону становить система заходів держави, зокрема правових, щодо підготовки до збройного

захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту, а обороноздатність – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту, яка складається з матеріальних і духовних елементів і є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації [233].

З іншого боку навіть попри таке широке трактування законодавцем змісту понять оборони і обороноздатності конституціоналісти стверджують, що поняття захисту Вітчизни значно ширше за змістом і може включати в себе ледь не будь-яку державну чи суспільну діяльність, навіть якщо така діяльність цілком може і не бути пов'язаною із відсіччю збройній агресії або мати місце поза контекстом участі держави у збройному конфлікті [132, с. 488].

На нашу думку, юридична формула ч. 1 ст. 17 Конституції слугує закріпленням права української нації на захист національної державності від протиправних посягань, зокрема збройної агресії іноземної держави, спроб узурпації влади тощо, якому кореспондує обов'язок як кожного українця незалежно від професії, займаної посади, відношення до військового обов'язку тощо, так і держави в особі усіх її державних органів і усіх їх посадових осіб, а не лише військових формувань і військовослужбовців, незалежно від правового статусу захищати конституційні цінності української нації, що може полягати і у здійсненні цими суб'єктами права їх прав та (або) повноважень з тією метою і у такий спосіб, щоб завдати шкоду тим, хто протиправно посягає на ці цінності, які у своїй сукупності і є конституційною ідентичністю України.

Одним із завдань для РФ у цій правовійні безумовно було і змінити конституційну ідентичність України. Припускаємо, що для істеблiшменту РФ зміна форми державного устрою розглядається є «зброєю», призначеною щонайменше для досягнення трьох наступних цілей:

- узурпації влади всередині Росії;
- утримання інших держав у т. зв. «сфері впливу» Росії від вибору на користь європейської і євроатлантичної інтеграції шляхом створення «тригерів» для їх дестабілізації зсередини (наприклад, конституювання такого механізму

прийняття рішень щодо напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, за якого «останнє слово» буде не за центральною владою у Києві, а за *de jure* ОМС ОРДЛО, що *de facto* залишалися б окупаційними адміністраціями Росії);

- підготовки територій іноземних держав до анексії.

Спробуємо проілюструвати цю тезу за допомогою прикладу з історії права.

Так, сучасна російська ідея «вертикалі влади» співзвучна з німецькою ідеєю «ієрархічної держави» (нім. *Obrigkeitsstaat*) кінця XIX – першої половини XX століття, яка знайшла своє відображення у ст. 48 Веймарської Конституції, яку ще називають «диктаторською статтею» (нім. *Diktatur-Artikel*) [39, р. 24-25, 28]. Ч. 1 цієї статті рейхспрезидент уповноважувався, якщо говорити сучасною мовою, вводити надзвичайний стан у землях, якщо вони не виконують зобов'язання відповідно до федеральних Конституції і законів, і залучати збройні сили до впровадження заходів правового режиму надзвичайного стану [39, р. 25-26]. Згідно з ч. 2 у разі введення надзвичайного стану могли обмежуватися конституційні права на:

- свободу і особисту недоторканість;
- вільний вибір місця проживання;
- повагу до приватного і сімейного життя;
- мирні зібрання;
- об'єднання;
- приватну власність [39, р. 26].

Розробники Веймарської Конституції вбачали у цій статті нормативну гарантію від спроб насильницького повалення демократичного конституційного ладу і захоплення державної влади право- або лівоекстремістськими угрупованнями [39, р. 27-28], але на практиці «диктаторська стаття» слугувала знаряддям німецьких політиків у правовійні одне з одним. Так, 20 липня 1932 року, тобто за сім місяців до офіційного призначення А. Гітлера на посаду рейхсканцлера 30 січня 1933 року, консервативний уряд рейхсканцлера Ф. фон Папена схилив рейхспрезидента П. фон Гінденбурга до введення надзвичайного стану у Пруссії, а отже, і припинення повноважень її уряду, очолюваного соціал-

демократом О. Брауном. Формальною підставою для цього стали масові заворушення і сутички з поліцією за участі нацистів і комуністів у Берліні та інших містах цієї землі. Ф. фон Папен за допомогою такого кроку намагався досягти двох політичних цілей, а саме усунути від влади ідеологічного опонента у ключовій землі Німеччини і перепідпорядкувати федеральному уряду найпотужніше поліцейське відомство [39, р. 31-32] (органи поліції у Веймарській Республіці підпорядковувалися урядам земель [39, р. 158]).

Уряд Пруссії оскаржив такі дії федерального уряду до Державного Суду (нім. *Staatsgerichtshof*), якому тоді *inter alia* були підсудні компетенційні спори. 25 жовтня 1932 року Суд виніс Рішення, яким позовні вимоги задовольнив частково, визнав протиправним і нечинним припинення повноважень позивача. Але у той же час Суд визнав цілком правомірним перепідпорядкування поліції Пруссії федеральному уряду. Такий підхід Суду було зумовлено особливостями юридичних конструкцій ч.ч. 1, 2 ст. 48 Веймарської Конституції. За логікою Суду цими двома частинами «диктаторської статті» передбачалися дві різні правові підстави для введення надзвичайного стану (невиконання землею її обов'язків за федеральним законодавством і потреба у забезпеченні громадських безпеки і порядку відповідно), а отже, правові наслідки введення надзвичайного стану відрізняються залежно від підстави, застосованої в указі. Припинення повноважень уряду землі могло мати місце лише тоді, коли надзвичайний стан було введено через його протиправні дії або бездіяльність, яких, як встановив Суд, не було, тоді як перепідпорядкування поліції – ні [39, р. 32].

Це Рішення спричинило виникнення академічної дискусії між двома видатними юристами того часу К. Шміттом і Г. Кельзенем. Для К. Шмітта президентський указ однозначно був конституційним. На думку правознавця, правомірність дій рейхспрезидента обумовлювалася тим, що він *ex officio* є гарантом Конституції. При цьому Конституцію правник розумів не стільки як Основний Закон, скільки як «політичне утворення», для захисту якого потрібно приймати відповідні політичні рішення, легітимності яким може надати лише рейхспрезидент як політик, який займає найвищу державну посаду [39, р. 33-36].

Г. Пауер-Штудер пояснює, що така позиція К. Шмітта ґрунтувалася на ідеології авторитарного консерватизму, але аж ніяк не ліберальної демократії, ідеї якої були ціннісним підґрунтям для Веймарської Конституції [39, р. 36-38].

Інакшу позицію займав Г. Кельзен. Позиція засновника нормативізму ґрунтувалася на німецьких конституційних принципах федералізму і демократії, якими обмежується навіть влада рейхспрезидента. Нормативіст стверджував, що факт того, що тимчасовий уряд призначив демократично обраний глава держави, не свідчить про демократичність такого рішення, адже йдеться про демократію у землі як частині федерації, а не федерації у цілому. Не погоджувався правовик і з тим підходом Державного Суду, за яким «диктаторська стаття» передбачала дві, а не одну, правові підстави для введення надзвичайного стану [39, р. 38-39].

Ключовою проблемою, свідченням якої стало Рішення Державного Суду від 25 жовтня 1932 року, на думку вченого, була відсутність тоді у Німеччині конституційного суду, який мав би повноваження визнавати неконституційними, зокрема, президентські укази. Державний Суд, порівнюваний за статусом із адміністративними судами, не мав таких повноважень, але все-таки у мотивувальній частині дійшов висновку, що указ є неконституційним. Але, як зауважив науковець, обов'язковою для сторін є резолютивна, а не мотивувальна, частина рішення, а отже, не зрозуміло, як саме і, що важливо, ким могло б бути виконано таке Рішення Державного Суду [39 р. 39-40].

Зрештою Рішення Державного Суду так і не було виконано. Усі ці факти у своїй сукупності спонукали Г. Кельзена до важливого в контексті дослідження висновку про те, що застосування таких правових режимів як надзвичайний стан може мати наслідком неконституційні зміни форми державного устрою [39, р. 43]. Незабаром це «пророцтво» справдилося. Так, вже за два місяці після приходу нацистів до влади у Німеччині, 24 березня 1933 року Рейхстаг прийняв «Закон про ліквідацію бідування народу і держави», яким передбачалося вжиття т. зв. «координаційних заходів» (нім. *Gleichschaltungsmaßnahmen*), а *de facto* скасовувався федеративний устрій. Згідно з цим Законом державну владу у землях здійснювали рейхсштатгальтери (нім. *Reichsstatthalter*), багато з яких

були ще і керівниками місцевих організацій нацистської партії – гауляйтерами (нім. *Gauleiter*) [39, р. 46-47]. *De jure* федеративний устрій було скасовано лише на річницю призначення А. Гітлера рейхсканцлером «Законом про новий устрій Рейху», за яким ландтаги (нім. *Landtag*) земель розпускалися, а сама Німеччина ставала унітарною державою (нім. *Einheitsstaat*) [39, р. 48, 67-68].

Таким чином, ця історична паралель дозволяє зрозуміти не лише механізм узурпації влади в РФ, але і значення конституційної юстиції для України.

Так, при розкритті змісту принципу гарантованості територіальної цілісності і державного суверенітету України О. Гречко фокусується передусім на інституційних гарантіях, ролі вищих органів державної влади, зокрема Президента як гаранта державного суверенітету і територіальної цілісності, Верховного Головнокомандувача ЗСУ і Голови РНБО [98, с. 213]. Звісно, цей підхід можна піддати критиці за брак людиноцентричності, але в контексті забезпечення верховенства Конституції суттєвим недоліком є інше, а саме відсутність згадки про роль КСУ у збереженні цих конституційних цінностей.

Так, дослідниця цілком резонно згадує про роль Президента, КМУ, ЗСУ і РНБО, важливість виконання громадянами України конституційного обов'язку із захисту Вітчизни [98, с. 213], який видається, зводиться нею лише до військового обов'язку, що не зовсім коректно, але взагалі нічого – ані про КСУ, ані про ВРУ, хоча саме у Рішеннях КСУ від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 [294] і від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 [287] дано правову оцінку діям сепаратистів у АРК. Щоправда зазначимо, що на момент написання статті навряд чи хтось міг передбачити, що КСУ доведеться брати участь у правовійні.

На нашу думку, про те, що прийняття цих рішень КСУ є частиною правовійни свідчить не лише те, що ці рішення ухвалювалися КСУ в умовах збройної агресії, але і позиція окремих суддів КСУ. Так, Окремі думки до цих рішень висловили судді КСУ О. Сергейчук [161; 162] і О. Тупицький [165; 166]. У своїх окремих думках суддя КСУ О. Сергейчук обстоював позицію, що конституційне провадження за конституційним поданням Голови ВРУ як в. о. Президента України мало бути припинено, так як суб'єктом конституційного

подання має бути саме Президент. Причому суддя КСУ вказував на те, що Конституцією України встановлено вичерпний перелік для дострокового припинення повноважень Президента [161; 162]. Як відомо, ці рішення КСУ ухвалювалися невдовзі після завершення подій Революції Гідності, після втечі В. Януковича до Росії. У цих умовах ВРУ прийняла Постанову № 757, у п. 1 якої встановила, що «Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки» [251]. Дійсно, такої підстави для дострокового припинення повноважень Президента ст.ст. 108-111 Конституції України не передбачено [131], але чи міг конституцієдавець колись передбачити те, що українська нація буде змушена вдатися «як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [110], і те, що Президент може просто залишити пост?

З цього приводу А. Заєць і М. Буроменський зазначають, що «укладачі Конституції, намагаючись не допустити необґрунтованого, примусового усунення Президента від влади, не зафіксували такої підстави, як відмова від виконання особою обов'язків Президента, хоча й розуміли, що це може статися у реальному житті. Тому відсутність зазначеної підстави у статті 108 Конституції України слід розглядати не як прогалину у праві, а як кваліфіковане мовчання Конституції» [113, с. 120]. Але чи було усунення В. Януковича від влади таким?

Очевидно, що ні. Так, В. Речицький стверджує, що повалення режиму В. Януковича є «прямим наслідком народного повстання» [267, с. 239].

І хоча ми погоджуємося із конституціоналістом в тому, що українці мають право на повстання, на жаль, це право не закріплено у Конституції України. Як зазначає науковець, спроби зафіксувати це право під час підготовки проекту Конституції були, але вони не увінчалися успіхом [268, с. 68-69], тому для обґрунтування правомірності дій Парламенту слід звертатися до інших джерел конституційного права. Так, вчений розрізняє формальний і органічний конституціоналізми, адже «далеко не кожен основний закон є конституцією в правдивому сенсі цього слова» [267, с. 239]. Право на демократичне повстання є беззаперечною цінністю саме органічного конституціоналізму [267, с. 156].

Як доказ цьому В. Речицький цитує рядки Державного Гімну України, який має відомі всім українцям слова: «Дух і тіло ми положим за нашу свободу» [267, с. 27]. Правознавець стверджує з посиланням на положення конституцій держав-членів ЄС і НАТО, що право на демократичне повстання є «класичним елементом євроатлантичної конституційної культури» [267, с. 27], яка є не чужою і для України. Зрештою, якщо Конституція проголошує, що ніхто не може узурпувати державну владу [131], то як тоді покарати узурпатора, якщо усунути його в спосіб, передбачений Конституцією, не те, що неможливо [267, с. 240], але навіть складніше аніж внести зміни до звичайних норм Конституції [131].

Очевидно, що Постанова № 757 не була юридично бездоганим рішенням, а є класичним прикладом т. зв. «політико-правового рішення», але це не означає, що цьому рішенню бракувало легітимності [113, с. 120]. Повертаючись до критики правової позиції, висловленої О. Сергейчуком, зазначимо, що з перспективи сьогодення, коли ЄСПЛ встановив факт ефективного контролю (англ. *effective control*) РФ над Кримом з 27 лютого 2014 року [51] і Донбасом з 11 травня 2014 року [50], тобто військової окупації РФ цих територій України, а держава-агресор змінила тактику і перейшла від «гібридної війни» до війни на знищення і геноциду української нації, намагання домогтися закриття конституційного провадження на підставі процедурних міркувань тоді, коли на кін були поставлені конституційні цінності, від яких залежить існування України як держави, виглядає щонайменше дивно.

Звісно, ми не заперечуємо, що правова позиція судді КСУ ґрунтувалася на «букві» Конституції України, тоді як очевидно, що верховенство Конституції – це про втілення у життя її «духу», «духу», для якого «вакуум влади» не має бути перешкодою *a priori*, «духу», який немислимий без конституційних цінностей, зокрема без територіальної цілісності, які повинні оберігатися і захищатися КСУ. Домагатися дотримання «букви» закону потрібно, але таке дотримання є цінністю лише за тієї умови, що це не призводить до гвалтування «духу» закону.

Також у своїх Окремих думках О. Сергейчук стверджував, що прийняття цих рішень КСУ відбувалося в умовах політичного тиску на суддів КСУ,

свідченням якого є прийняття ВРУ Постанови № 775 [249], на виконання якої ГПУ порушила кримінальне провадження за фактом прийняття Рішення КСУ від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 [282]. Ми би цілком погодилися із твердженням судді КСУ про те, що ухвалення рішень в таких умовах «підриває авторитет» КСУ і «унеможлиблює прийняття ним об'єктивних та неупереджених рішень, що несе реальну загрозу сприйняття суспільством його рішень як нелегітимних» [161; 162], якби не той факт, що саме прийняття Рішення КСУ від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 [282] у підсумку і призвело до узурпації влади В. Януковичем, Революції Гідності і її трагічного завершення, що вимагало від Парламенту дати, якщо не правову, то політичну оцінку діянням суддів КСУ, причетних до цього. Не заглиблюючись в історію цієї справи, зазначимо, що на вади Рішення КСУ від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 ще тоді вказували в Окремих думках судді КСУ В. Шишкін [167] і П. Стецюк [163]. І, як і у випадку з Рішенням Державного Суду, ключовим дефектом Рішення КСУ була відсутність правового механізму його виконання, що *inter alia* уможливило узурпацію влади В. Януковичем. Ще однією «зброєю» РФ у правовійні є сецесія.

Так, турецький дослідник І. Г. Шен стверджує, що сецесія як спосіб зміни території держави передбачена лише конституціями Сент-Кіттсу і Невісу, Ефіопії і Узбекистану, тоді як у більшості конституцій встановлено подібні до українських норми про проведення загальнонаціонального референдуму щодо зміни території держави [44, р. 142-143]. Деякими конституціями передбачено, що такі референдуми мають проводитися з конкретних питань. Наприклад, щодо:

- возз'єднання Кореї (ст. 72 Конституції Республіки Корея) [44, р. 78];
- вирішення територіального спору з Белізом (ст. 19 Конституції Гватемали) [44, р. 143];
- затвердження будь-якого міжнародного договору щодо Панамського каналу (ст. 319 Конституції Панами) [44, р. 143];
- незалежності країн, де відбувались неміжнародні збройні конфлікти, як у Новій Каледонії (ст. 77 Конституції Франції) і Бугенвілі (ст.ст. 338-1, 338-7 Конституції Папуа-Нової Гвінеї) [44, р. 143-144].

Але особливий інтерес в контексті України становлять кейси проведення референдумів про незалежність у тих країнах, в історії яких мали місце жахіття військової окупації іноземною державою, кровопролитної громадянської війни, геноциду, злочинів проти людяності тощо, тобто всіх тих речей, які, якщо вірити російській пропаганді, могли б відбутися або продовжували б відбуватися на тимчасово окупованих територіях України, якби РФ не окупувала ці території. Кейсами таких референдумів, які на відміну від псевдореферендумів у (на) Криму, Донеччині і Луганщині в 2014 році були проведені відповідно до норм національного і міжнародного права і визнані міжнародною спільнотою, є кейси Східного Тимору і Південного Судану, порівняння яких подано у Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Порівняння референдумів про незалежність.

Країна/ критерій для порівняння	Східний Тимор [44, р. 37, 102-105]	Південний Судан [44, р. 105-108]
Міжнародно-правовий статус країни до референдуму	До 1960 р. – колонія Португалії; після 1960 р. – несамоврядна територія ООН	Державна територія Судану
Історичний контекст	1975-1999 рр. – окупація Індонезією; 1982-1999 рр. – переговори між Індонезією і Португалією щодо майбутнього статусу Східного Тимору	Громадянська війна в Судані тривала майже із 1956 року.
Нормативно-правова база референдуму	Нью-Йоркські угоди 1999 р. між Португалією і Індонезією; резолюції РБ ООН	Комплексна мирна угода 2005 р. між урядом Судану і Народною армією звільнення Судану; Перехідна Національна Конституція Республіки Судан 2005 р.; Закон Судану про референдум у Південному Судані 2009 р.
Чи мало місце міжнародне посередництво (якщо «так», то кого саме)?	Так, Генеральних секретарів ООН	Так, регіональних міжурядових організацій, ООН

Орган, що організував і проводив референдум	UNAMET (орган ООН)	Комісія з референдуму у Південному Судані (орган державної влади Судану)
Чи було розгорнуто миротворчий контингент ООН?	Так, INTERFET	Так, UNMIS (10 тис. військових, 715 поліціантів)
Результати референдуму	78,5% – за незалежність, 21,5% – проти	98,83% – за незалежність, 1,17% – проти
Чи визнано результати державою-окупантом, державою-правопередницею	Так	Так

Варто сказати декілька слів і про масштаби жертв збройних конфліктів або геноцидів у цих країнах. Так, дослідник геноцидів А. Джонс наводить такі дані:

- 170 тис. загиблих під час геноциду у Східному Тиморі 1975-1999 років (від 24% до 26% від населення Східного Тимору у 1975 році) [27, р. 208];
- 2 млн. загиблих під час громадянських воєн у Судані [27, р. 252].

У світлі цього можна дійти висновку про те, що умовами легітимності референдуму про незалежність країни навіть тоді, коли держава-агресор, держава-окупант, уряд держави завдали неймовірну кількість людських жертв народу, який має право на самовизначення, є також:

- згода держави-агресора, держави-окупанта, уряду держави на проведення такого референдуму на тимчасово окупованій території та (або) частині державної території;
- участь міжнародного співтовариства, зокрема ООН, в організації та (або) проведенні такого референдуму;
- визнання результатів такого референдуму державою-агресором, державою-окупантом, державою-правопередницею.

А отже, навіть якби фейки російської пропаганди були б правдою, організовані і проведені РФ псевдореферендуми все рівно були б нелегітимними.

Прикметно, що в цих двох випадках процес прийняття рішення про організацію і проведення референдуму, власне референдний процес, іноді і

процес імплементації рішень, прийнятих за результатами референдуму, не були поспішними, або тим більше стрімкими, і могли тривати декілька, а то і багато років, але аж ніяк не менше місяця, як це було з псевдореферендумом в Криму. Є випадки, коли організація референдуму попри наявність правових підстав для його проведення блокується десятиліттями, як у Західній Сахарі [44, р. 98-101].

Трішки інакшою є ситуація з легітимністю псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях України у 2022 році, адже тоді РФ організувала і провела псевдореферендуми не щодо їхньої «незалежності», а щодо їх «приєднання до Росії». Так, І. Г. Шен зазначає, що у міжвоєнний період на виконання Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів були успішно організовані і проведені референдуми у Шлезвігу, Алленштайні, Марієнвердері, Верхній Силезії, Шопроні. Також у цей період мали місце спроби організації референдумів у Тешині, Спиші, Ораві, Вільнюсі, Такні, Аріці, які так і не було проведено через відсутність згоди щодо умов їх проведення між заінтересованими державами [44, р. 19, 81-82]. Отже, умовами правомірності референдуму щодо приєднання території або зміни кордонів знову-таки є згода держави, щодо території або кордонів якої вирішується питання або організація і проведення цього референдуму на підставі міжнародного договору, за яким суверенітет держави обмежується в якості міри її міжнародно-правової відповідальності за розв'язану нею агресивну війну.

Очевидно, що жодної з цих умов не було дотримано у випадку з псевдореферендумами восени 2022 року.

***

Система конституційних засад АТУ України включає в себе принцип унітаризму, закріплений у ст. 2 Конституції України. Значення цього принципу полягає в тому, що саме він є одним з принципів, які визначають конституційну ідентичність держави. Так, від принципу унітаризму є похідними майже усі конституційні засади АТУ України, окрім принципів верховенства права і демократії. Намагання РФ «федералізувати» Україну є проявом правовійни, метою якої є утримання України у т. зв. «сфері впливу» та (або) її анексія.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ІНШИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД АТУ УКРАЇНИ

3.1. Вплив умов воєнного стану на реалізацію конституційних засад АТУ України

Наступне після верховенства права місце у ієрархії конституційних засад АТУ України належить принципу демократії, яка, як зазначає О. Грищук, «покликана забезпечити втілення в суспільне буття верховенства права» [100, с. 422, 470-471]. Так, Ю. Ключковський стверджує, що «правовий принцип демократії означає, що сучасна демократична держава повинна мати державний режим, заснований на концепції демократії цінностей» [115, с. 100]. Для вченого демократією цінностей є поєднання принципів процедурної демократії і верховенства права [115, с. 100], тоді як процедурною демократією – «система процедур здійснення влади (тобто врегульованих правом способів прийняття рішень і діяльності уповноважених владних суб'єктів), що спирається на волевиявлення народу як первинного суб'єкта влади» [115, с. 99].

Призначенням демократії цінностей є «*обмеження правом влади народу* (курсив Ю. Ключковського – *К. Т.*) в частині можливого порушення цих основоположних цінностей» [116, с. 20]. Це означає, що задля того, щоб демократія цінностей могла функціонувати на практиці, «конституція повинна закріпити не лише основні демократичні процедури формування і функціонування влади, а й ті базові цінності, сформульовані у вигляді основних конституційних принципів, які не можуть бути змінені (або, принаймні, зміна яких істотно ускладнена)» [115, с. 100-101]. В українському контексті такою базовою конституційною цінністю є територіальна цілісність держави [115, с. 101]. Тобто установча влада, як і будь яка інша, не є безмежною. Обмеження установчої влади правознавець пов'язує із правовою природою рішень, прийнятих Українським народом на всеукраїнському референдумі: «Визнання за

актами референдуму статусу законів означає їх обов'язкову відповідність Конституції України. Зокрема, вони не можуть звужувати зміст та обсяг суб'єктивних прав та свобод (ч. 3 ст. 22) чи порушувати інші базові цінності, зазначені у ст. 157 Конституції України. У цьому виявляється підпорядкованість влади народу принципу верховенства права (зокрема, вимозі верховенства Основного Закону) і, по суті, реалізується «демократія цінностей», яка забороняє відхід від певних суспільних цінностей навіть через демократичну процедуру» [115, с. 107-108]. Тобто коло винятків, з яких Український народ не може приймати закони, дещо ширше за окреслене ст. 74 Конституції України [131].

Але на сьогодні прикладів законів, прийнятих на всеукраїнському референдумі, в конституційній практиці України немає, а отже, законотворчість обмежується діяльністю ВРУ, влада якої теж не безмежна. Щодо цього В. Венгер зазначає: «повноваження парламенту як органу державної влади можуть і повинні бути обмежені, адже це зумовлено самою природою його функціонування як суб'єкта публічної влади. Існування органу з необмеженими повноваженнями суперечить не тільки засадничим принципам демократії, але й розумній логіці побудови державного апарату» [84, с. 32]. Науковець вказує, що обмеження дискреційних повноважень Парламенту пов'язане з двома аспектами: «По-перше, це неприпустимість свавільного використання парламентом своїх законодавчих повноважень. По-друге, це належне забезпечення «компетенційної» самостійності та правовості діяльності всіх інших органів державної влади та місцевого самоврядування» [85, с. 50].

На нашу думку, цю проблему слід розглядати крізь призму прямої дії норм Конституції. Так, У Рішенні КСУ від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 щодо останньої зазначено наступне: «Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо. Законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст. Закони України та інші нормативно-правові акти застосовуються лише у частині, що не суперечить Конституції України» [292].

Як зазначає В. Венгер, проблематика прямої дії конституційних норм у законодавчому процесі залишається малодослідженою [88, с. 33]. Це явище у контексті законотворчості правознавці звикли зводити лише до дотримання ВРУ процедури прийняття законів, встановленої Конституцією, хоча вона передбачає, як доводить науковець, і «зобов'язання законодавчого органу утримуватися від ухвалення певних законів (як із точки зору процедури, так і змісту)» [88, с. 36]. При цьому фахівець обґрунтовує свою позицію із посиланням на практику КСУ, зокрема, Рішення КСУ від 23 грудня 1997 року № 7-зп, у якому встановлено, що «верховенство конституційних норм поширюється на всі сфери державної діяльності, в тому числі і на законотворчий процес. Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених в Конституції України» [280].

Продемонструємо на прикладі. Так, п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції передбачено, що виключно законом України визначається її територіальний устрій [131]. Але, хоча від прийняття Конституції минуло 27 років такий закон досі так і не прийнято. Внаслідок відсутності законодавчого регулювання АТУ під питанням є конституційність адміністративно-територіальної реформи.

Так, у КСУ здійснюється підготовка до розгляду справи за конституційним поданням щодо неконституційності Постанови № 807, якою ВРУ ліквідувала 490 старих районів і утворила замість них 136 нових, тим самим кардинально змінивши районний поділ [124]. Суб'єкт права на конституційне подання стверджує, що Постанова № 807 є неконституційною, оскільки такі питання мали би вирішуватися законом, а отже, ВРУ «хоч і діяла в межах наданих їй повноважень, але не у спосіб, який вимагає Конституція України» [124, с. 7].

Правознавцями по-різному оцінюється як і спосіб проведення реформи АТУ, так і аргументи подання. Так, Ю. Ключковський стверджує, що вирішення питань АТУ постановою, а не законом, однозначно суперечить п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції [114, с. 16]. М. Пухтинський навпаки, хоч і визнає, що останнє слово залишається за КСУ, вважає, що ВРУ не порушувала Конституцію, адже

Постанова № 807 приймалася на виконання Закону № 562, яким і було встановлено тимчасовий порядок вирішення питань АТУ [264, с. 291].

На нашу думку, другий підхід цілком відповідає Конституції України, адже територіальний устрій і територіальний поділ є, хоч і пов'язаними, але різними поняттями. Важливо, що такий підхід відомий і практиці КСУ. Так, у абз. 1 п. 2 резолютивної частини Рішення КСУ від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001 вказано, що міські ради в містах з районним поділом уповноважені приймати рішення щодо АТУ у межах і порядку, визначених Конституцією і законами України [275]. У абз. 1 п. 3 цієї частини Рішення норму п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції витлумачено так, що лише законом має визначатися саме:

- зміст поняття АТУ;
- правовий статус і види адміністративно-територіальних одиниць;
- повноваження органів щодо вирішення питань АТУ [275].

Найголовніше, що у п. 1 резолютивної частини Рішення КСУ визнається, що в системі АТУ України є адміністративно-територіальні одиниці утворення, ліквідація, встановлення і зміна меж, найменування і перейменування яких не є повноваженням ВРУ, а саме райони у містах [275]. Таким чином, відповідно до Конституції встановлення або зміна адміністративно-територіального поділу не є виключною прерогативою законодавця, а отже, може здійснюватися не лише законом, але і постановою. Як бачимо на прикладі ситуації з Постановою № 807, законність як складова верховенства права може порушуватися навіть тоді, коли органи державної влади діють, як не парадоксально, у межах повноважень і у спосіб, передбачені Конституцією.

Іншим прикладом перевищення повноважень ВРУ у правовідносинах, що складають АТУ України, є постанова, що стала предметом судового розгляду КАС ВС і ВП ВС у справі № 9901/310/21 [179].

У цій справі позивач, який був депутатом Карлівської міської ради, звернувся до КАС ВС як суду першої інстанції з позовом про визнання протиправною і скасування постанови, якою ВРУ призначила позачергові вибори до цієї місцевої ради за поданням міського голови.

Правова позиція позивача полягала у тому, що підстави для прийняття ВРУ рішення про призначення позачергових виборів, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 78 Закону № 280 [226], відсутні, а саме рішення було прийнято з порушенням процедури, а саме проект постанови включено до порядку денного позачергово і без голосування. КАС ВС як суд першої інстанції позов задовольнив, постанову визнав протиправною і скасував. Але ВП ВС задовольнила апеляційну скаргу ВРУ, скасувала рішення КАС ВС і ухвалила нове, яким відмовила у задоволенні позову. Суд апеляційної інстанції погодився із доводами відповідача, який стверджував, що таке включення проекту Постанови до порядку денного позачергово і без голосування було правомірним, адже проект підпадав під виняток, передбачений п. 4 ч. 4 ст. 20 Регламенту ВРУ, оскільки стосувався питань щодо здійснення парламентського контролю [179].

Ми вважаємо, що, на жаль, своєю постановою у цій справі ВП ВС легалізувала очевидне перевищення дискреційних повноважень ВРУ, тоді як КАС ВС дійшов цілком правильного висновку про те, що призначення позачергових місцевих виборів належить не до контрольної, а організаційної функції ВРУ [224]. Таку правову позицію підтримали у окремій думці судді ВП ВС О. Прокопенко, В. Британчук, І. Григор'єва, М. Гриців, і І. Желізний [170].

Так, те, що призначення позачергових виборів до ОМС належить саме до організаційної функції прямо вказано у ст. 19 Закону № 116 [224]. Зі змісту Розділу VI Регламенту ВРУ видається, що до питань, пов'язаних із здійсненням контрольних функцій ВРУ, належать питання, пов'язані із депутатськими запитами, парламентським контролем за діяльністю КМУ, розглядом звітів, доповідей та іншої інформації державних органів та посадових осіб, крім КМУ, проведенням парламентських слухань і достроковим припиненням повноважень ВР АРК [250]. Але жодних згадок про контроль ВРУ за ОМС ці акти не містять.

Такий висновок узгоджується із положеннями Конституції України, якими передбачається здійснення контролю ВРУ за виконанням Державного бюджету (п. 4 ч. 1 ст. 85), діяльністю КМУ (п. 13 ч. 1 ст. 85), використанням позик від іноземних держав, банків, міжнародних фінансових організацій (п. 14 ч. 1 ст. 85),

парламентського контролю у межах, визначених Конституцією і законами (п. 33 ч. 1 ст. 85) тощо, але не здійснення будь-якого контролю за діяльністю ОМС. Загалом підхід, обраний ВП ВС, видається мені нічим іншим як екстраполяцією на сучасну українську правову реальність у сфері місцевого самоврядування радянської парадигми, за якої ОМС представляли не публічну самоврядну владу, а були лише безправною частиною системи т. зв. «Рад народних депутатів» – «представницьких органів державної влади», яка складалася як з ВРУ, так і всіх місцевих рад, де нижчестоящі органи державної влади проводили в життя рішення вищестоящих, а ті натомість координували їх діяльність [65, с. 60-63].

З принципом демократії теж тісно пов'язаний принцип гарантування місцевого самоврядування, конкретизований у ст. 21 Закону № 280, якою встановлено, що «обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування згідно з Конституцією та законами України може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [226].

О. Грищук відзначає, що «принцип демократизму у місцевому самоврядуванні передбачає самостійність людей у вирішенні питань місцевого значення, участь в ухваленні рішень шляхом власного волевиявлення (прямого чи опосередкованого)» [100, с. 432-433]. Формальним закріпленням цієї засади є ст. 5 ЄХМС, якою встановлено, що зміни територіальних кордонів ОМС не можуть здійснюватися без попереднього з'ясування думки відповідних місцевих громад [107]. Але в умовах воєнного стану таке право територіальних громад на добровільність об'єднання може правомірно обмежуватися, зокрема задля забезпечення обороноздатності держави. Так, Законом № 562 передбачалася така процедура, за якою адміністративні центри і території територіальних громад, тобто ті самі територіальні кордони ОМС, визначалися і затверджувалися КМУ без участі таких громад [200]. Як наслідок, процес об'єднання територіальних громад був завершений примусово розпорядженнями КМУ від 12 червня 2020 року №№ 707-р-730-р, що аж ніяк не відповідало ані Конституції України, ані її зобов'язанням за ЄХМС [114, с. 18].

Так, юридична визначеність, зокрема, вимагає, щоб законодавство залишалось стабільним, тобто щоб прийняті НПА узгоджувалися із чинними НПА [153, с. 62], щоб законодавець дотримувався принципу правомірних (легітимних) очікувань, тобто щоб нові НПА не позбавляли суб'єктів права можливостей реалізовувати свої права і законні інтереси, які належать їм на правових підставах [153, с. 63], щоб проекти НПА погоджувалися видавниками із заінтересованими сторонами [153, с. 69], тобто і ОМС, їх асоціаціями тощо.

На жаль, можна стверджувати, що ці вимоги юридичної визначеності при вирішенні органами державної влади питань АТУ не дотримувалися. Так, процес об'єднання територіальних громад було завершено на підставі Закону № 562 розпорядженнями КМУ, але на момент прийняття ВРУ цього Закону 16 квітня 2020 року, вже п'ять років діяв і досі чинний Закон № 157, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 2 добровільне об'єднання територіальних громад мало би здійснюватися на основі принципу добровільності [200]. А ст.ст. 5-8 цього Закону встановлювалася інша процедура об'єднання територіальних громад, яка на відміну від процедури, визначеної Законом № 562, цілком відповідала нормі ст. 5 ЄХМС, і передбачала прийняття відповідних рішень ОМС, хоча і за участі таких органів як ОДА [200].

Таким чином, територіальні громади і ОМС як на момент прийняття, так і на момент набрання чинності Законом № 562, що відбулося 14 травня 2020 року, вже мали цілком сформовані легітимні очікування, які полягали у тому, що процес об'єднання територіальних громад завершуватиметься лише за їх участі і з урахуванням їх законних інтересів у порядку, встановленому Законом № 157.

Порушення цих легітимних очікувань прогнозовано мало своїм наслідком судові спори. Так, постановою ВП ВС від 3 березня 2021 року у справі № 9901/232/20 апеляційну скаргу Соснівської сільської ради на рішення ВС від 6 жовтня 2020 року було залишено без задоволення, а рішення – без змін [175].

У цій справі ОМС просили суд визнати протиправним і скасувати п. 5 Постанови № 795, згідно з яким чергові місцеві вибори не проводилися у разі призначення перших місцевих виборів на 25 жовтня 2020 року, посилаючись на те, що норма ч. 3 ст. 141 Конституції України не допускає непроведення

чергових місцевих виборів, а єдиний виняток із цього правила встановлено абз. 4 ч. 1 ст. 19 Закону № 389, згідно з яким заборонено проводити будь-які вибори в умовах воєнного стану. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, мотивуючи свою позицію тим, що перші місцеві вибори, які проводяться до новостворених ОМС, *per se* не є черговими, а для реалізації виборчих прав громадян не має значення, на яких саме виборах це відбувається. Суд апеляційної інстанції погодився із такими висновками суду першої інстанції, але дещо розширив свою аргументацію і зазначив, що позивачі не погоджуються із включенням їхніх територіальних громад до складу інших територіальних громад на підставі рішень КМУ, що не є предметом розгляду у цій справі [175].

Зазначимо, що аргументація апелянта щодо неправомірності такого включення є подібною до аргументації, викладеної у конституційному поданні [124] чи Ю. Ключковським у його науковій доповіді [114, с. 16-18], тоді як аргументація суду – до аргументації М. Пухтинського [264, с. 291].

Про дотримання пропорційності як вимоги верховенства права зазвичай згадується в контексті застосування обмежень прав і свобод людини, хоча дія цієї вимоги «поширюється майже на всі юридичні питання» [153, с. 100].

Так, для того, щоб обмеження прав і свобод людини було правомірним, а отже, і пропорційним, таке обмеження має відповідати наступним трьом критеріям: передбачатися законом, переслідувати легітимну мету і бути необхідним у демократичному суспільстві [153, с. 99]. Загалом ідея пропорційності зводиться до того, що права людини не є абсолютними, адже людина живе у суспільстві, яке по суті існує для того, щоб забезпечити спільними благами всіх і кожного, що іноді призводить до конфлікту між індивідуальним і колективним інтересами. Справедливе вирішення такого конфлікту ґрунтується на балансі інтересів сторін [153, с. 102].

Так як права людини можуть бути не тільки індивідуальними, але і колективними [153, с. 172], конфлікт інтересів очевидно може виникати не лише між інтересами окремих індивідів і суспільства, але і між інтересами суспільства і окремих колективів, якими, зокрема, є і територіальні громади. Спосіб, у який

проводилася реформа децентралізації обґрунтовано критикувався правознавцями не тільки за те, яким саме чином було завершено процес об'єднання територіальних громад, але і за інші недоліки.

Зокрема, Ю. Ключковський називає перспективні плани формування територіальних громад «засобом жорсткого тиску органів державної виконавчої влади на суб'єктів місцевого самоврядування» [114, с. 17], сформовані згідно з Методикою формування спроможних територіальних громад [210]. Не погодитися із цією тезою науковця важко, адже за допомогою цього інструменту КМУ і ОДА суттєво впливати на прийняття рішень ОМС, які могли б бути суттєво відрізнитися, якби ОМС діяли виключно на власний розсуд.

Але чи можна вважати добровільність об'єднання територіальних громад цінністю *per se*, тобто самоцінністю, чи її цінність є чимось обумовленою? Так, О. Грищук щодо цінності свободи зазначає, що «стосовно людини свобода означає не просто можливість вибору вольового, усвідомленого, а, головне, відповідального варіанту поведінки» [100, с. 470]. Ці міркування підводять нас до логічного висновку, що право територіальних громад на добровільність їх об'єднання з іншими може бути обмежено на підставі закону задля досягнення такої легітимної мети як утвердження і забезпечення прав і свобод як і їх членів, так і інших людей, визначеної конституцієдавцем у ст. 3 Конституції України [131], адже джерелом прав і свобод людини є саме людська гідність [100, с. 139].

Таким чином, добровільність об'єднання територіальних громад не є самоцінністю, а її цінність обумовлюється тим, наскільки така добровільність сприяє утворенню таких територіальних громад, які мали б реальну здатність вирішувати питання місцевого значення, тобто були би спроможними.

Очевидно, що до початку реформи децентралізації територіальних громад, які мали таку здатність, були одиниці. Так, у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні зазначалося про те, що «у більш як 6 тис. громад чисельність жителів становить менш як 3 тис. осіб, з них у 4809 громадах – менш як 1 тис. осіб, а у 1129 громадах – менш як 500 осіб» [256], а 5419 місцевих бюджетів були дотаційними на понад 70% [256].

У статті 2016 року О. Батанов і В. Кравченко наводили декілька яскравих прикладів таких територіальних громад [78, с. 14], подані мною у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. Територіальні громади із занадто низькою кількістю населення.

Сільська рада	Район	Область	Кількість	
			жителів села	депутатів ради
Посіцька	Тисменицький	Івано- Франківська	84	12
Зікрачанська	Кагарлицький	Київська	96	
Колесниківська	Овруцький	Житомирська	134	
Юрківська	Великомихайлівський	Одеська	151	

Завершення цієї реформи у «добровільно-примусовому» порядку було цілком прогнозованим. Так, О. Совгіря і О. Іщенко ще у 2015 році писали, що «укрупнення (злиття) існуючих базових адміністративних одиниць є болючим процесом для населення територій. Подібні реформи здійснюються переважно з ініціативи уряду шляхом «авторитарного» злиття, інакше (зокрема, на основі волевиявлення самих громад), об'єднуючі процеси відбуваються дуже повільно» [233, с. 63]. У якості прикладів науковці навели декілька реформ АТУ. Найбільш показовим є досвід Бельгії, де внаслідок добровільного об'єднання кількість комун за десять років зменшилася з 2663 лише до 2359 [308, с. 63].

Чекати десятиліттями на те, щоб усі територіальні громади добровільно об'єдналися в ОТГ, було би розкішшю, яку в умовах російсько-української війни держава дозволити собі не могла. Звісно, це не скасовує того, що держава порушила легітимні очікування територіальних громад і ОМС, чого можна було би уникнути, якби можливість завершення створення мережі ОТГ на підставі рішень державних органів, якщо територіальні громади не реалізують право на добровільне об'єднання у строк, встановлений законом (наприклад, п'ять років), передбачалася законодавцем ще на момент набрання чинності Законом № 157, чого, на жаль, зроблено не було.

Важливо розуміти, що значення спроможних територіальних громад полягає для України не лише в тому, що забезпечується «належний рівень надання публічних послуг» [210] для споживачів, але і обороноздатність держави. У абз. 5 ст. 1 Закону № 1932 визначено, що обороноздатність держави, тобто здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту, складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації [233]. Одним з таких елементів є, зокрема, ТрО, тобто «система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій» (п. 16 ч. 1 ст. 1 Закону № 1702) [235]. Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 4 Закону № 1702 ТрО складається з військової, цивільної і військово-цивільної складових [235]. Згідно з ч. 4 цієї статті військово-цивільна складова ТрО складається з ДФТГ і штабів зон (районів) ТрО [235]. У п. 9 Положення № 1449 встановлено, що ДФТГ утворюється зборами ініціативної групи жителів територіальної громади у присутності командира військової частини Сил ТрО ЗСУ та уповноважених представників ОМС [214]. Як п. 7 ч. 1 ст. 3 Закону № 1702 [235], так і п.п. 7 п. 2 Положення № 1449 [214] на ДФТГ покладається функція із забезпечення умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегрупування.

Попри те, що рішення про створення ДФТГ *de jure* вважається громадською ініціативою, зі змісту положень ч. 2 ст. 8 Закону № 1702 [235] випливає, що формування ДФТГ є процесом, що цілком піддається плануванню. Ст. 14 цього Закону ОМС уповноважуються сприяти створенню ДФТГ [235]. Сприяння полягає, зокрема, у здійсненні фінансування і матеріально-технічного забезпечення ДФТГ за рахунок і в межах коштів місцевих бюджетів на підставі норм ч. 1 ст. 23 Закону № 1702 [235], п.п. 4-5 п. 4, пп. 5-6 Порядку № 1447 [217].

Попри те, що Закон № 1702 було прийнято трохи більше ніж за рік після прийняття Закону № 562, стверджувати про те, що можливість участі ОМС у співфінансуванні оборонних заходів не обмірковувалася у вищих органах державної влади раніше, не можна, адже такі пропозиції висловлювалися і раніше. Напевно брак уваги до них було пов'язано із динамікою російсько-української війни. Наприклад, за даними УВКПЛ майже 90% від усіх цивільних, які загинули під час війни на Донбасі у період з 14 квітня 2014 року по 31 грудня 2021 року, загинули саме у 2014-2015 роках. Так, якщо 2015 року загинуло 955 цивільних, то вже у 2016 році – 112 [13].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що з перспективи сьогодення дня завершення об'єднання територіальних громад в примусовому порядку КМУ, який відповідно до п. 7 ст. 116 Конституції, зокрема, здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності [131], відповідало принципу пропорційності, адже національний інтерес України у збереженні її територіальної цілісності *a priori* переважає над інтересами територіальних громад у добровільному об'єднанні, а отже, вищі органи державної влади переслідували легітимну мету, яка полягала у створенні таких територіальних громад, які були б спроможними сформувати і утримувати боєздатні ДФТГ, які змогли б гідно прийняти перший удар ворога, доки ЗСУ і інші військові формування не перейдуть на штати воєнного часу.

3.2. Забезпечення повсюдності публічної влади в Україні у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території

30 листопада 2022 року ЄСПЛ виніс рішення щодо прийнятності в одній з шести міждержавних справ щодо агресивної війни Росії проти України, а саме *Ukraine and the Netherlands v. Russia* [50]. Це була друга така справа на розгляді ЄСПЛ. У першій справі, *Ukraine v. Russia (re Crimea)*, ЄСПЛ ухвалив рішення про прийнятність ще 16 грудня 2020 року [51]. В обох випадках головним було питання щодо того, чи здійснює РФ юрисдикцію над тимчасово окупованими

територіями України в розумінні ст. 1 ЄКПЛ. В таких випадках ЄСПЛ застосовує, як правило, доктрину ефективного контролю.

До того ця концепція застосовувалася, зокрема, у справах про порушення прав людини в (на) Північному Кіпрі [31; 32; 14], Придністров'ї [10; 25; 26; 36], Іраку [2], Косові [5; 6], Нагірному Карабаху [11; 41], Грузії [20] тощо.

Зазначимо, що доктрина ефективного контролю не є винаходом ЄСПЛ. Так, цей підхід покладення відповідальності на державу вперше було застосовано МС ООН у справі *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. USA)*. Далі цей концепт застосовувався МС ООН і в інших справах, а саме *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* і *Congo v. Uganda*. Виник цей тест як альтернатива іншому, відомому як суворий контроль. На противагу цьому тесту тест ефективного контролю є менш складним і застосовувався МС ООН, коли мали місце підстави для висновку про часткову, а не повну залежність сепаратистського утворення. Це означає, що держава здійснює ефективний контроль не тоді, коли контролює це утворення повністю, а тоді, коли контролює конкретні дії такого утворення [155, с. 224-226].

Перше рішення ЄСПЛ, у якому застосовувався цей тест, було винесено в 1995 році у справі *Loizidou v. Turkey* [31]. Уряд Туреччини стверджував, що попри присутність турецьких збройних сил на Північному Кіпрі він не несе відповідальності за порушення прав заявниці, гарантованих ст. 1 Протоколу № 1 і ст. 8 ЄКПЛ, через існування іншої суверенної держави, т. зв. «ТРПК», яка і здійснює юрисдикцію над цією територією. Окрім того, турецький уряд посилався на те, що відповідно до його декларацій юрисдикція Туреччини поширюється лише на її державну територію. Але ЄСПЛ постановив, що держави несуть відповідальність за стан справ на тих територіях, де ними встановлено ефективний контроль внаслідок як законних, так і незаконних військових дій. Здійснення такого контролю в будь-якому випадку зумовлює відповідальність держави за політику місцевих адміністрацій, але не означає, що держава повинна займатися «мікроменеджментом» фактично контрольованої

території або детально інструктувати підлеглих. Свідченням здійснення Туреччиною ефективного контролю над Північним Кіпром, зокрема, стали:

- чисельність особового складу турецьких військ, дислокованих в т. зв. «ТРПК» (понад 30000 військовослужбовців);
- поширення юрисдикцію турецьких військових судів на «громадян» т. зв. «ТРПК», які знаходяться на турецьких військових базах [31; 32].

Важливо, що здійснення державою ефективного контролю над територією пов'язується не лише із чисельністю особового складу її окупаційних військ, але і з їх якісними характеристиками. Так, у справі *Ukraine v. Russia (re Crimea)* ЄСПЛ взяв до уваги той факт, що попри паритет у живій силі між військами РФ і силовими структурами України в Криму російські війська склали здебільшого краще оснащені і підготовлені елітні підрозділи [51].

У інших справах ЄСПЛ також визначив такі ознаки здійснення державою ефективного контролю як:

- виживання місцевої адміністрації завдяки військовій та іншій підтримці держави;
- «вирішальний вплив»;
- «високий ступінь інтеграції» тощо [14; 10; 25; 26; 36; 11; 41].

Але, як зазначив ЄСПЛ у справі *Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*, встановлення сепаратистського режиму на території держави, окупованій іншою державою не припиняє юрисдикції тієї держави, яка потерпає від такої окупації, над такою територією, а лише змінює обсяг відповідальності такої держави і покладає на неї зобов'язання використовувати всі наявні правові, дипломатичні, економічні та інші засоби для забезпечення здійснення прав людини, навіть якщо застосування таких засобів не гарантує успіху [25]. Цей підхід було розвинуто пізніше і в рішеннях ЄСПЛ у інших справах щодо Придністров'я [10; 26; 36].

В умовах повномасштабної війни цікавою є і справа *Sargsyan v. Azerbaijan*, у якій ЄСПЛ вирішив, що відповідальність за ствердження порушення лежить на Азербайджані, хоча доступ до рідного села заявника обмежувався і силами

т. зв. «НКР» через те, що село розташовувалося у, так би мовити, «сірій зоні», і залишалося незаселеним протягом тривалого часу [41].

Аналіз практики ЄСПЛ щодо здійснення державою ефективного контролю дозволяє ідентифікувати проблеми, що можуть постати при притягненні РФ до міжнародно-правової відповідальності за порушення прав людини, вчинені в зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, які є цікавими і з перспективи повсюдності публічної влади. Наприклад, чи відповідатиме держава-окупант за ті порушення прав людини, які вчинено посадовими особами місцевого самоврядування або державними службовцями, яких було обрано або призначено на посади відповідно до законодавства України в мирний час, і які продовжували виконувати посадові обов'язки в окупації до отримання офіційних вказівок компетентних органів державної влади України та (або) взаємодіяли з окупантами, але в рамках норм міжнародного гуманітарного права?

З проблемою повсюдності публічної влади пов'язана і проблема перевищення повноважень ОМС, яке видається нам одним із «озброєнь» в арсеналі правовійни, яке РФ через агентів впливу застосовувало проти України навіть ще задовго до початку відкритої збройної агресії. Метою такої правовійни було встановлення, якщо не *de jure*, то *de facto* контролю РФ над Україною.

На жаль, видається, що судова практика багата прикладами правовійни, пов'язаними з правовідносинами у сфері місцевого самоврядування [175; 176; 177; 178; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 269; 270; 271; 272; 273; 296; 297; 298; 299; 300; 301; 317; 318; 319].

Найяскравішим прикладом виходу ОМС за межі повноважень, встановлених законом, є рішення Донецької міської ради від 1 березня 2014 року № 47/1 «Про оцінку політичної ситуації в Донбасі», що стало предметом судового розгляду у справі № 805/2998/14. Важко знайти акт ОМС, зміст якого ввібрав би у себе стільки російської пропаганди. Зокрема, рішенням передбачалося:

- надання російській мові статусу офіційної мови на території Донецької області;

- визнання РФ «стратегічним партнером Донбасу»;
- введення мораторію на зростання цін і тарифів на товари та послуги першої необхідності;
- створення т. зв. «муніципальної міліції» для «захисту від можливих агресивних проявів з боку радикально налаштованих націоналістичних сил» і покладення на ОМС всієї повноти «відповідальності за життєзабезпечення територій» (тобто, як видається, всієї повноти влади) до «з'ясування легітимності прийнятих Верховною Радою України законів і визнання нових органів державної влади» [319].

Суд першої інстанції задовольнив адміністративний позов прокурора у повному обсязі, визнав протиправними і скасував відповідні пункти цього рішення, тоді як суд апеляційної інстанції апеляційну скаргу ОМС на постанову суду першої інстанції залишив без задоволення, а саму постанову – без змін. Донецький апеляційний адміністративний суд в своїй ухвалі у якості висновку зазначив, що ОМС не уповноважені вирішувати жодне з усіх цих питань [319].

***

В умовах збройної агресії забезпечення обороноздатності держави є правомірною підставою для обмеження деяких конституційних прав, зокрема права територіальних громад на місцеве самоврядування, що включає право на добровільне, а не «добровільно-примусове», об'єднання територіальних громад. Але це не звільняє державу від обов'язку дотримуватися верховенства права, зокрема зважати на легітимні очікування територіальних громад, не вчиняти дій, які можна розцінювати як втручання держави у компетенцію ОМС тощо.

Серйозною проблемою в сучасних умовах є забезпечення повсюдності публічної влади, адже значна частина території України знаходиться або під ворожою окупацією, або в зоні бойових дій. Важливо, що з перспективи права факт військової окупації частини території держави не позбавляє державу, що потерпає від такої окупації, суверенних прав на її окуповану територію, так само, як і не звільняє від обов'язку дбати про права людини мешканців такої території.

ВИСНОВКИ

Отже, за результатами дослідження ми дійшли наступних висновків.

1. Державною територією України є частина земної кулі, а саме суші, вод, надр і повітряного простору, яка визначена державним кордоном України і перебуває під державним суверенітетом України.

Значення державної території найкраще розкривається крізь призму системи функцій: соціальної, духовно-культурної, геополітичної та ін.

2. Територіальний устрій України є частиною територіальної організації держави, яка включає в себе юридичні конструкції правовідносин між тими суб'єктами права, що утворюються та (або) діють в межах територіальних одиниць, з яких складається система територіального устрою, і тими – що утворюються та (або) діють в межах всієї території держави, які ґрунтуються на принципах територіального устрою і пов'язані із здійсненням всіх функцій державної території України. Такий устрій складається із декількох частин, кожна з яких забезпечує здійснення тих чи інших функцій державної території.

Поняття АТУ України може вживатися як задля позначення частини її територіального устрою, яка забезпечує виконання функції організації діяльності органів публічної влади, так і у якості замітника поняття територіальний устрій, адже за формою державного устрою Україна є унітарною державою.

Під конституційними засадами АТУ України розуміються як будь-які норми Конституції, якими врегульовується порядок вирішення питань АТУ, так і конституційно-правові принципи, на яких ґрунтуються правовідносини, що складаються між суб'єктами конституційного права в процесі реалізації функцій державної території. Систему цих принципів складають як принципи, закріплені у ст. 132 Конституції, так і принципи верховенства права, демократії, унітаризму, недоторканості території України, гарантованості територіальної цілісності і державного суверенітету України, гарантування місцевого самоврядування, вирішення питань про зміну території України всеукраїнським референдумом, законодавчого визначення територіального устрою України.

3. Конституційна ідентичність України – це конституційні цінності української нації, закладені конституцієдавцем в основу конституційного ладу України і відображені у змісті норм-принципів, вміщених у Конституції України, Декларації про державний суверенітет України й інших джерелах конституційного права, наділених вищою юридичною силою відносно інших норм конституційного права, зміна або недотримання яких становить екзистенційну загрозу для існування держави Україна і української нації взагалі.

Такими цінностями та (або) принципами якраз і є конституційні засади верховенства права, демократії і унітаризму.

4. Застосування норм права з тією метою і у такий спосіб, щоб завдати шкоди інтересам противника сучасні правники називають правовійною.

Дослідження показує, що РФ використовувала методи правовійни ще задовго до початку відкритої збройної агресії проти України з метою утримати її у т. зв. «сфері впливу» і в перспективі анексувати її території.

Технологіями правовійни є, зокрема, псевдореферендуми на тимчасово окупованих територіях, зловживання владними повноваженнями, невиконання або використання як засобу легітимації порушень процедури судового рішення.

5. Правовійна ведеться як з правомірною, так і з неправомірною метою, як правовими, так і неправовими засобами. Прикладом правовійни, що ведеться з правомірною метою, може бути обмеження конституційного права територіальних громад на місцеве самоврядування задля забезпечення обороноздатності держави, зокрема створення боєздатних ДФТГ.

6. Актуальною для України проблемою є забезпечення повсюдності публічної влади, адже значна частина її території знаходиться або під окупацією, або в зоні бойових дій. Важливо, що з перспективи права окупація РФ частини території України не позбавляє її суверенних прав на таку територію, так само, як і не звільняє від обов'язку дбати про права її громадян на цих теренах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Ahmad Qureshi W. Lawfare: The Weaponization of International Law // *Houston Journal of International Law*. 2019. Vol. 42. No. 1. P. 39–85.
2. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom. № 55721/07, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Court (Grand Chamber), 07/07/2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105606> (assessed at: 03.12.2022).
3. Atsuko Ichijo. What are territorial autonomies and why the Handbook? // *The Routledge Handbook of comparative territorial autonomies* / ed. Fong Brian C. H., Atsuko Ichijo. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2022. P. 3–14.
4. Azarov Denys, Koval Dmytro, Nuridzhanian Gaiane, Venher Volodymyr. Genocide committed by the Russian Federation in Ukraine: legal reasoning and historical context / National University of Kyiv-Mohyla Academy (August 1, 2022). Authors' Original Version (preprint). 47 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4217444> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4217444> (assessed at: 28.02.2023).
5. Bankovic and Others v. Belgium and Others. № 52207/99, Decision, Court (Grand Chamber), 12/12/2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22099> (assessed at: 03.12.2022).
6. Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway. № № 71412/01, 78166/01, Decision, Court (Grand Chamber), 02/05/2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80830> (assessed at: 03.12.2022).
7. Bieber Florian. “Federalizing the federation”. The failure of the Yugoslav experiment // *The Routledge Handbook of Regionalism and Federalism*/ ed. Loughlin Jh., Kincaid Jh., Swenden W. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2013. P. 513–526.
8. Brian C. H. Fong. Rethinking territorial autonomies: toward transcontinental comparative political studies // *The Routledge Handbook of comparative territorial autonomies* / ed. Fong Brian C. H., Atsuko Ichijo. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2022. P. 311–320.
9. Burgess Michael. *Comparative Federalism: Theory and practice*. London :

Routledge, 2006. XII, 357 p.

10. Catan and Others v. Moldova and Russia. № № 43370/04, 18454/06, 8252/05, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Court (Grand Chamber), 19/10/2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082> (assessed at: 03.12.2022).

11. Chiragov and Others v. Armenia. № 13216/05, Judgment (Merits), Court (Grand Chamber), 16/06/2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353> (assessed at: 03.12.2022).

12. Cherviatsova Alina. Hybrid War and Hybrid Law // The War in Ukraine's Donbas: Origins, Contexts, and the Future / ed. David R. Marples. Budapest : Central European University Press, 2022. P. 29–41.

13. Conflict-related civilian casualties in Ukraine. 27 January 2022 / Office of the High Commissioner for Human Rights; United Nations Human Rights monitoring mission in Ukraine. URL: [https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-02/Conflict-related civilian casualties as of 31 December 2021 \(rev 27 January 2022\) corr EN_0.pdf](https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-02/Conflict-related%20civilian%20casualties%20as%20of%2031%20December%202021%20(rev%2027%20January%202022)%20corr%20EN_0.pdf) (assessed at: 12.02.2023).

14. Cyprus v. Turkey. № 25781/94, Judgment (Merits), Court (Grand Chamber), 10/05/2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454> (assessed at: 03.12.2022).

15. Cryer Robert, Friman Håkan, Robinson Darryl, Wilmschurst Elizabeth. An Introduction to International Criminal Law and Procedure / 2nd edit. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. LXVI, 618 p.

16. Dunlap Charles J. Jr. Does Lawfare Need an Apologia? // Case Western Reserve Journal of International Law. 2010. Vol. 43. P. 121–143. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1146&context=journal> (assessed at: 13.01.2023).

17. Dunlap Charles J. Jr. Lawfare Today ... and Tomorrow // International Law Studies Series. US Naval War College. 2011. Vol. 87. P. 315–326. URL: https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3090&context=faculty_scholarship (assessed at: 13.01.2023).

18. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (assessed at: 03.12.2022).
19. Fuller Lon L. *The Morality of Law* / rev. ed. New Haven; London : Yale University Press, 1969. 262 p.
20. Georgia v. Russia (II). № 38263/08, Judgment (Merits), Court (Grand Chamber), 21/01/2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207757> (assessed at: 03.12.2022).
21. Ghai Yash. Hong Kong's autonomy: dialects of powers and institutions // *Practising Self-Government : A Comparative Study of Autonomous Regions* / ed. Ghai Yash P., Woodman S. Cambridge, UK; New York, NY : Cambridge University Press, 2013. P. 315–348.
22. Hook Kristina. Pinpointing Patterns of Violence: A Comparative Genocide Studies Approach to Violence Escalation in the Ukrainian Holodomor // *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2021. Vol. 15, Iss. 2. P. 10–36. DOI: <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.2.1809>.
23. Hughes David. What Does Lawfare Mean // *Fordham International Law Journal*. 2016. Vol. 40, No. 1. P. 1–40.
24. Hueglin Thomas O., Fenna Alan. *Comparative federalism : a systematic inquiry* / 2nd ed. Toronto : University of Toronto Press, 2015. XIV, 393 p.
25. Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia. № 48787/99, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Court (Grand Chamber), 08/07/2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886> (assessed at: 03.12.2022).
26. Ivanțoc and Others v. Moldova and Russia. № 23687/05, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Court (Fourth Section), 15/11/2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107480> (assessed at: 03.12.2022).
27. Jones Adam. *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2006. XXVI, 430 p.
28. Kittrie Orde F. *Lawfare: Law as a Weapon of War*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2016. XX, 481 p.
29. Kremyanskaya Elena A. *Constitutional Asymmetry in Russia: Issues and*

Developments. A Country Study of Constitutional Asymmetry in the Russian Federation // *Constitutional Asymmetry in Multinational Federalism Managing Multinationalism in Multi-tiered Systems* / eds. Patricia Popelier & Maja Sahadžić. (Federalism and Internal Conflicts Series / eds. Soeren Keil & Eva Maria Belser). Cham, Switzerland : Springer Nature Switzerland AG : Imprint: Palgrave Macmillan, 2019. P. 399–428.

30. Kremyanskaya Elena A., Kuznetsova Tamara O., Rakitskaya Inna A. *Russian Constitutional Law*. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2014. X, 221 p.

31. *Loizidou v. Turkey*. № 15318/89, Judgment (Merits), Court (Grand Chamber), 18/12/1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007> (assessed at: 03.12.2022).

32. *Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*. № 5318/89, Judgment (Preliminary Objection), Court (Grand Chamber), 23/03/1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57920> (assessed at: 03.12.2022).

33. Luban David. *Carl Schmitt and the Critique of Lawfare* // *Case Western Reserve Journal of International Law*. 2010. Vol. 43. P. 457–471. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1165&context=ji> 1 (assessed at: 16.01.2023).

34. MacIntyre Alasdair. *Is Patriotism a Virtue?* University of Kansas, 1984. 20 p. (Lindley Lectures; 23).

35. Mälksoo Lauri. *Russian Approaches to International Law*. Oxford : Oxford University Press, 2015. X, 225 p.

36. *Mozer v. the Republic of Moldova and Russia*. № 11138/10, Judgment (Merits and Just Satisfaction), Court (Grand Chamber), 23/02/2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161055> (assessed at: 03.12.2022).

37. Mulina A. *Lawfare: The Use of Law as Weapon of War* // *Law Annals* (Titu Maiorescu University, Bucharest). 2010. P. 149–154.

38. Munoz Mosquera A. B., Bachmann S. D. *Lawfare in hybrid wars: the 21st century warfare* // *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 2016. Vol. 7, Issue 1.

P. 63–87.

39. Pauer-Studer Herlinde. *Justifying Injustice: Legal Theory in Nazi Germany*. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. 225 p.
40. Report on the rule of law – Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e) (assessed at: 28.12.2022).
41. Sargsyan v. Azerbaijan. № 40167/06, Judgment (Merits), Court (Grand Chamber), 16/06/2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155662> (assessed at: 03.12.2022).
42. Schabas William. *Genocide and Ukraine: Do Words Mean What We Choose them to Mean?* // *Journal of International Criminal Justice*. 2022. Vol. 20. P. 843–857. DOI: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqac042>.
43. Schabas William. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes / 2nd edit.* Cambridge : Cambridge University Press, 2009. XVIII, 741 p.
44. Sen Ilker Gökhan. *Sovereignty Referendums in International and Constitutional Law*. Cham : Springer International Publishing (Switzerland), 2015. XIII, 298 p.
45. Snyder Timothy. *Bloodlands : Europe between Hitler and Stalin*. New York : Basic Books, 2010, XIX, 524 p.
46. Stilz Anna. *Territorial Sovereignty: A Philosophical Exploration*. Oxford : Oxford University Press, 2019. X, 292 p.
47. Suksi M. *Sub-State Governance through Territorial Autonomy: A Comparative Study in Constitutional Law of Powers, Procedures and Institutions*. Berlin; Heidelberg : Springer-Verlag, 2011. XXXIV, 685 p.
48. Swenden Wilfried. *Territorial strategies for managing plurinational states* // *The Routledge Handbook of Regionalism and Federalism / ed. Loughlin Jh., Kincaid Jh., Swenden W.* Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2013. P. 61–75.
49. Transcript of the MH17 judgment hearing. URL: <https://www.courtmh17.com/en/news/2022/transcript-of-the-mh17-judgment-hearing.html> (assessed at: 03.12.2022).

50. Ukraine and the Netherlands v. Russia (nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20). Grand Chamber hearing. 26 January 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=hearings&w=801916_26012022&language=lang&c=&py=2022 (assessed at: 03.12.2022).
51. Ukraine v. Russia (re Crimea). № № 20958/14, 38334/18, Decision, Court (Grand Chamber), 16/12/2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207622> (assessed at: 03.12.2022).
52. Watts Ronald L. Typologies of federalism // *The Routledge Handbook of Regionalism and Federalism*/ ed. Loughlin Jh., Kincaid Jh., Swenden W. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2013. P. 19–33.
53. Woodman Sophia, Ghai Yash. Comparative perspectives on institutional frameworks for autonomy // *Practising Self-Government : A Comparative Study of Autonomous Regions* / ed. Ghai Yash P., Woodman S. Cambridge, UK; New York, NY : Cambridge University Press, 2013. P. 449–486.
54. Yack Bernard. *Nationalism and the Moral Psychology of Community*. Chicago : Chicago University Press, 2012. XIV, 328 p.
55. Zanin C., Martins V., Valim R. *Lawfare: Waging War through Law* / transl. C. Boland, revis. L. Murur. London; New York : Routledge / Taylor & Francis Group, 2022. XVIII, 92 p.
56. Zvieriev Ievgen. Legal Interpretation in Post-truth Society: Ukrainian Case // *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2018. No. 4. P. 81–98.
57. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / Куйбіда В. С. та ін.; за заг. ред. Турчинова О. В.; Секретаріат Кабінету Міністрів України. Київ, 2009. 615 с.
58. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. 264 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
59. Атлас адміністративно-територіального устрою України / [за заг. ред. Остапенка П.] / вид. 2-е, доп.; Проєкт «Підтримка належного врядування в

місцевих громадах як складової реформи децентралізації» Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, Міністерство розвитку громад та територій України, Товариство дослідників України. Київ, 2021. 441 с.

60. Баймуратов М. О. Децентралізація публічної влади: значення для територіальних громад та позиція влади // Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів : колективна монографія / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія ; передмова академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Львів : СПОЛОМ, 2021. С. 9–31.

61. Баймуратов М. О., Сліденко І. Д. Децентралізація повноважень органів публічної влади як вимога Майдану: національна та міжнародна зміна // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : К. І. С., 2014. С. 59–113.

62. Батанов О. В. Адміністративно-територіальний устрій як інститут конституційного права (теорія та практика) // Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 4. С. 14–18.

63. Батанов О. В. Аксіоконцептосфера сучасного унітаризму в Україні // Правова держава. 2021. Вип. 32. С. 191–202.

64. Батанов О. В. Доктринальні проблеми розуміння сутності місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства // Правова держава. 2015. Вип. 26. С. 176–185.

65. Батанов О. В. Конституційне забезпечення організації місцевого самоврядування в Україні: проблеми формування та шляхи розвитку // Право України. 2016. № 6. С. 60–69.

66. Батанов О. В. Конституційно-правова регламентація територіальної організації публічної влади в Україні в контексті доктрини унітаризму // Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління: електронне наукове видання. 2020. № 1 (7). С. 46–63. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/7/2.pdf> (дата звернення: 11.01.2023).

67. Батанов О. В. Конституційно-правові проблеми та виклики унітаризму в

Україні в умовах децентралізації публічної влади // Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів : колективна монографія / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія ; передмова академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Львів : СПОЛОМ, 2021. С. 84–107.

68. Батанов О. В. Концептосфера муніципального права // Право України. 2020. № 10. С. 13–31.

69. Батанов О. В. Концептуальні проблеми сучасного унітаризму // Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 87–92.

70. Батанов О. В. Народовладдя та муніципальна влада: феноменологія співвідношення і взаємодії // Право України. 2019. № 10. С. 175–194.

71. Батанов О. В. Поняття та основні ознаки сучасного унітаризму // Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія / Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Батанов О. В. та ін.; відп. ред. Шемшученко Ю. С. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 103–131.

72. Батанов О. В. Порівняльна характеристика унітаризму та федералізму: концептуальні аспекти теорії та практики // Часопис Київського університету права. 2020. № 2. С. 87–93.

73. Батанов О. В. Порівняльний аналіз унітаризму та федералізму // Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 148–176.

74. Батанов О. В. Проблеми становлення і розвитку муніципального права: основні чинники та суспільно-політичні умови // Часопис Київського університету права. 2014. № 1. С. 77–81.

75. Батанов О. В. Сучасний унітаризм в Україні: ціннісний потенціал та ідеологічні виклики // Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ : Заповіт, 2020. С. 105–120.

76. Батанов О. В. Територія як інститут конституційного права // Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 49–53.

77. Батанов О. В., Воротіна Н. В., Гаєва Н. П., Ісаєва Н. К., Пухтинський М. О. Актуальні проблеми розвитку місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні в умовах конституційно-правової модернізації // *Правова держава*. 2014. Вип. 25. С. 98–120.
78. Батанов О. В., Кравченко В. В. Актуальні проблеми конституційної регламентації статусу територіальних громад в Україні у контексті зарубіжного досвіду // *Аспекти публічного управління: Науковий журнал*. 2016. № 1–2. С. 5–16. DOI: <https://doi.org/10.15421/1516001>.
79. Батанов О. В., Приходько Х. В. Феноменологія сучасного унітаризму: аксіологічні, онтологічні та телеологічні аспекти // *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 7. С. 69–78.
80. Бжезінський З. Велика шахівниця / пер. з англ. О. Фешовець. Харків : Ранок; Фабула, 2019. 288 с.
81. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз : монографія. Харків : Право, 2018. 384 с.
82. Василенко В. Без'ядерний статус України: минуле, сучасне, майбутнє // *Український тиждень*. 2018. № 21 (549) 25–31.05. С. 27–42.
83. Василенко В. А. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. *Право України*. 2016. № 3. С. 74–83.
84. Венгер В. М. Всеукраїнський референдум як інструмент обмеження повноважень парламенту // *Наукові записки НаУКАМА*. 2015. Т. 168: Юридичні науки. С. 29–32.
85. Венгер В. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права // *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144–145: Юридичні науки. С. 49–54.
86. Венгер В. М. Право на людську гідність та представницький мандат // *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 103 : Юридичні науки. С. 66–68.
87. Венгер В. М. Принцип доступності в діяльності органів публічного адміністрування // *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 33–38.

88. Венгер В. Пряма дія Конституції та конституційних норм: теоретичний аспект // Застосування судами Конституції України: доктрина і практика / упоряд.: А. А. Єзеров та Д. С. Терлецький. Київ : ВАІТЕ, 2022. С. 20–38.
89. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n164> (дата звернення: 16.12.2022).
90. Висновки // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТИМПАНИ, 2015. С. 192–198.
91. Вовканич С. Й., Цапок С. О., Кравців В. С., Щеглюк С. Д. Історія формування адміністративно-територіального устрою України // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Шевчук Л.Т. Львів, 2007. С. 51–77.
92. Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр#n962> (дата звернення: 20.02.2023).
93. Воротіна Н. В. Проблеми фінансової децентралізації в Україні у контексті зарубіжного досвіду // Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів : колективна монографія / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія ; передмова академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Львів : СПОЛОМ, 2021. С. 308–331.
94. Вступ // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТИМПАНИ, 2015. С. 5–11.
95. Гетьман А. Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України // Університетські наукові записки. 2008. № 3. С. 49–54.
96. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 11.01.2023).
97. Гречко О. Європейський досвід конституювання принципів територіального

устрою // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. Nr 4/1. P. 5–10.

98. Гречко О. О. Система принципів територіального устрою України: проблеми теорії та законодавчого закріплення // *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 24. С. 208–219.

99. Гречко О. О. Територіальний устрій України як конституційно-правовий інститут: сутність, структура і зміст // *Юридична Україна*. 2015. № 6. С. 17–23.

100. Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія / Вид. 2-е доопр. і доп. Київ : Ваіте, 2020. 530 с.

101. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

102. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. 868 с.

103. Демків Р. Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.

104. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-п#n145> (дата звернення: 12.01.2023).

105. Динис Г. Г. Теорія і практика перерозподілу повноважень між державою та органами місцевого самоврядування у контексті транскордонного співробітництва // *Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти* / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТІМПАНИ, 2015. С. 28–48.

106. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 25.03.2023).

107. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 10.11.2022).

108. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 03.02.2023).

109. Жук П. В. Державне управління та адміністративно-територіальний устрій // Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. С. 10–23.
110. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.02.2023).
111. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
112. Загальна теорія права: Підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
113. Заєць А. П., Буроменський М. В. Щодо легітимності діючої сьогодні влади в Україні // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : К. І. С. 2014. С. 117–121.
114. Ключковський Ю. Б. Концепція територіальної громади в умовах муніципальної реформи // Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: Тези доп. Третьої щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 грудня 2019 р.). Київ : ТОВ «ВІ ЕН ЕЙ ПРЕС», 2019. С. 88–91.
115. Ключковський Ю. Референдум у системі державного режиму представницької демократії // Право України. 2019. № 10. С. 95–112.
116. Ключковський Ю. Суверенітет: держави, нації чи народу? // Публічне право. 2013. № 3 (11). С. 14–22.
117. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Бліхар М. М. Конституційне право України: Навчальний посібник. Львів : ТОВ «Ліга-прес», 2014. 402 с.
118. Ковцун Х., Звягінцева М. Аналітичний звіт Юридичної сотні «Судові справи захисників» (Аналіз судових справ. Позивачами в яких є учасники російсько-української війни за період з березня 2014 року до березня 2018 року

включно) / Юридична сотня. 2019. 32 с. URL : https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Sudovi_spravu_zvit.pdf (дата звернення: 28.02.2023).

119. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9879> (дата звернення: 23.01.2023).

120. Козюбра М. І. Нерозгадані таємниці права // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2022. Т. 9–10. С. 3–11.

121. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої ідеї // Вісник Національної академії правових наук України. 2022. Том 29, № 3. С. 69–88.

122. Комплекс мер по выполнению Минских соглашений, согласованный Трёхсторонней контактной группой на саммите в Минске 12 февраля 2015 / Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/b/140221.pdf> (дата звернення: 26.12.2022).

123. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.02.2023).

124. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року URL: № 807-IX https://ccu.gov.ua/sites/default/files/_506-2020_k.p._red_.pdf (дата звернення: 22.11.2022).

125. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. Т. 1 / Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.; за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Юридична думка, 2006. 544 с.

126. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. Т. 2 / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2008. 799 с.

127. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.

128. Конституційне право України: прагматичний курс: Навч. посіб. /

Афанасьєва М. В., Бальцій Ю. Ю., Батан Ю. Д. та ін.; за заг. редакцією М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.

129. Конституційне право: підручник / Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М., Козюбра М. І., Лисенко О. М., Мелешевич А. А.; за заг. ред. Козюбри М. І. Київ : ВАІТЕ, 2021. 528 с.

130. Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні: монографія / за ред. доктора юрид. наук, професора О. В. Батанова; передмова академіка НАН України Ю. С. Шемшученка та академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка. Київ : Талком, 2021. 498 с.

131. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 05.02.2022).

132. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1127 с.

133. Конституція (Основний Закон) України : Закон України від 20.04.1978 № 888-ІХ: станом на 20 кві. 1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text> (дата звернення: 26.12.2022).

134. Коршун В. Ф. Зміст принципів адміністративно-територіального устрою // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 147–153.

135. Кравців В. С., Яремчук Р. Є. Недоліки запропонованих вітчизняними спеціалістами та вченими моделей адміністративно-територіального устрою України// Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Шевчук Л.Т. Львів, 2007. С. 85–101.

136. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. для дистанційного навчання / 2 ге вид., доп. і випр. Київ : Університет «Україна», 2007. 481 с.

137. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1707> (дата звернення: 16.02.2023).

138. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 16.02.2023).

139. Курцев О. Ю. Принцип унітаризму та система адміністративно-територіального устрою України // Право та державне управління. 2020. № 4. С. 78–84.

140. Курцев О. Ю., Слінько Т. М. Унітаризм та інститут громадянства // Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія / Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Батанов О. В. та ін.; відп. ред. Шемшученко Ю. С.. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 295–313.

141. Курцев О. Ю., Слінько Т. М. Унітаризм у системі принципів конституційного ладу // Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 132–147.

142. Лазур Я. В., Савчин М. В. Принцип поєднання централізації і децентралізації публічної влади // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТІМРАНІ, 2015. С. 92–101.

143. Литвин М. Р. Зміни в адміністративно-територіальному поділі між двома світовими війнами // Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. С. 100–106.

144. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава // НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. XI–XXXII.

145. Лук'яненко Левко. До історії Декларації про державний суверенітет України // Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. С. 776–780.
146. Любченко П. Муніципально-правові відносини: поняття, сутність, види // Право України. 2020. № 10. С. 49–62.
147. Любченко П. Народовладдя та місцеве самоврядування: сутність і взаємообумовленість розвитку // Право України. 2019. № 10. С. 195–211.
148. Майданник О. О. Конституційне право України: Навч. посіб. Київ : Алерта, 2011. 380 с.
149. Малига В., Новашок Д. Концепції ефективного та загального контролю у міжнародному праві: теорія та практика // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2017. Вип. 42. С. 192–200.
150. Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 376 с.
151. Мельник М. І. Реформування адміністративно-територіального устрою в системі просторової організації суспільства // Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. С. 36–54.
152. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 25.03.2023).
153. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Передмова: Головатий С.; упоряд. та авт. комент.: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України НУ «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 151 с.
154. Натуркач Р. П. Реформування місцевого самоврядування та територіальної

організації влади в Україні: історія та сучасність // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти. Ужгород : ТИМРАНИ, 2015. С. 12–27.

155. Новашок Д. О. Тести на суворий та ефективний контроль у міжнародному праві // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 222–227.

156. О правовой оценке решения высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году : Постановление Верховного Совета РФ от 21 мая 1992 г. № 2809-1. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901607649> (дата обращения: 25.03.2023).

157. О статусе города Севастополя : Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации от 5 декабря 1996 года № 405-СФ. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1996-405.htm#1> (дата обращения: 25.03.2023).

158. О статусе города Севастополя : Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 года № 5359-1. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/sewastop.htm> (дата обращения: 25.03.2023).

159. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Харків : Право, 2008. 304 с.

160. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Пророка В. В. Справа № 9901/232/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97005634> (дата звернення: 12.02.2023).

161. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сергейчука О. А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-14#n2> (дата звернення: 10.02.2023).

162. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сергейчука О. А.

стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na03d710-14#n2> (дата звернення: 10.02.2023).

163. Окрема думка судді Конституційного Суду України Стецюка П. Б. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb20d710-10#n2> (дата звернення: 17.02.2023).

164. Окрема думка судді Конституційного Суду України Тупицького О. М. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) (реєстр. № 9037) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh03d710-18#n2> (дата звернення: 25.03.2023).

165. Окрема думка судді Конституційного Суду України Тупицького О. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-14#n2> (дата звернення: 25.03.2023).

166. Окрема думка судді Конституційного Суду України Тупицького О. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb03d710-14#n2> (дата звернення: 25.03.2023).
167. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na20d710-10#n2> (дата звернення: 25.03.2023).
168. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Анцупової Т. О., Сімоненко В. М. на постанову Великої Палати Верховного Суду від 03 березня 2021 року у справі № 9901/232/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96150470> (дата звернення: 12.02.2023).
169. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Д. А. Гудими й І. В. Саприкіної. Справа № 805/402/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79217254> (дата звернення: 16.02.2023).
170. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Прокопенка О. Б., Британчука В. В., Григор`євої І. В., Гриціва М. І., Железного І. В. на постанову Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2022 року № 9901/310/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105578215> (дата звернення: 23.02.2023).
171. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Сімоненко В. М., Власова Ю. Л., Ситнік О. М. Справа № 635/6172/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359483> (дата звернення: 16.02.2023).

172. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
173. Питання автономії Кримського півострова. Дискусії, виклики, зміст / Тищенко Ю., Горобчишина С., Дуда А., Беліцер Н., Каздобіна Ю.; за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 76 с.
174. Поліванова О., Третьякова Д. Ефективний контроль держави поза межами її територіальної юрисдикції: підстави притягнення до відповідальності за порушення прав людини у практиці ЄСПЛ // Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 341–349.
175. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 березня 2021 р. Справа № 9901/232/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96150413> (дата звернення: 12.01.2023).
176. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2018 р. Справа № 805/402/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76945461> (дата звернення: 12.01.2023).
177. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 лютого 2021 р. Справа № 805/3362/17-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95242254> (дата звернення: 19.01.2023).
178. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 р. Справа № 635/6172/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593> (дата звернення: 19.01.2023).
179. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2022 р. Справа № 9901/310/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105279535> (дата звернення: 19.01.2023).
180. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 вересня 2018 р. Справа № 243/3505/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76812061> (дата звернення: 19.01.2023).
181. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 квітня 2021 р. Справа № 9901/263/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96788088> (дата звернення:

19.01.2023).

182. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 вересня 2020 р. Справа № 9901/159/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/92137278> (дата звернення: 19.01.2023).

183. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 березня 2021 р. Справа № 9901/246/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/96669450> (дата звернення: 20.01.2023).

184. Постанова Верховного Суду від 06 вересня 2022 р. Справа № П/857/1/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106164240> (дата звернення: 20.01.2023).

185. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2022 р. Справа № П/857/8/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106339460> (дата звернення: 20.01.2023).

186. Постанова Верховного Суду від 18 жовтня 2022 р. Справа № 826/9174/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106840684> (дата звернення: 20.01.2023).

187. Постанова Верховного Суду від 27 вересня 2022 р. Справа № П/857/5/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106571123> (дата звернення: 20.01.2023).

188. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2022 р. Справа № П/857/7/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106621200> (дата звернення: 20.01.2023).

189. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

190. Про військовий обов'язок і військову службу Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

191. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

192. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n6> (дата звернення:

25.03.2023).

193. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (дата звернення: 03.02.2023).

194. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 10.10.2022).

195. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

196. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-вр#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

197. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

198. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

199. Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 05.02.2004 № 1449-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

200. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

201. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 12.02.2023).

202. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 03.02.2023).

203. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
204. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
205. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення: 03.02.2023).
206. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
207. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 16.10.2022).
208. Про затвердження військово-адміністративного поділу території України : Указ Президента України від 05.02.2016 № 39/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/2016/paran10#n10> (дата звернення: 20.02.2023).
209. Про затвердження Меж районів річкових басейнів, суббасейнів та водогосподарських ділянок : Наказ Мінприроди України від 03.03.2017 № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0421-17#Text> (дата звернення: 14.01.2023).
210. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-п#Text> (дата звернення: 16.10.2022).
211. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 533.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-п#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

212. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 № 411. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-п#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

213. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : Наказ Міноборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (дата звернення: 20.02.2023).

214. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-п#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

215. Про затвердження Положення про орган військового управління оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України : Наказ МВС України від 16.07.2014 № 681. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0890-14#Text> (дата звернення: 19.01.2023).

216. Про затвердження Порядку організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб в органах та підрозділах Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Наказ МВС України від 10.02.2022 № 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0534-22#n16> (дата звернення: 19.01.2023).

217. Про затвердження Порядку організації, забезпечення та проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2021-п#n9> (дата звернення: 15.05.2022).

218. Про затвердження Типового положення про басейнові ради : Наказ Мінприроди України від 26.01.2017 № 23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0231-17#Text> (дата звернення: 02.02.2023).

219. Про затвердження Типового положення про госпітальну раду : Наказ МОЗ України від 28.10.2020 № 2439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1227-20#Text> (дата звернення: 02.02.2023).
220. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
221. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 18.12.2022).
222. Про Заяву Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим : Постанова Верховної Ради України від 03.06.1992 № 2399-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2399-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
223. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 07.02.2023).
224. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-вр#Text> (дата звернення: 23.02.2023).
225. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
226. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
227. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
228. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

229. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 07.02.2023).
230. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
231. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
232. Про об'єднання громадян : Закон України від 16.06.1992 № 2460-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
233. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 07.02.2023).
234. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
235. Про основи національного спротиву Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 10.10.2022).
236. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
237. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#n73> (дата звернення: 27.03.2023).
238. Про Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення: 27.03.2023).
239. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

240. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 16.02.2023).

241. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

242. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

243. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 27.02.1991 № 791а-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791a-12#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

244. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року : Закон України від 16.11.1994 № 248/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-вр#Text> (дата звернення: 20.03.2023).

245. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 11.10.1991 № 1660-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1660-12#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

246. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

247. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

248. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 10.10.2022).
249. Про реагування на факти порушення суддями Конституційного Суду України присяги судді. Постанова Верховної Ради України від 24.02.2014 № 775-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-18#Text>.
250. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#n891> (дата звернення: 23.02.2023).
251. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України. Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 № 757-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text>.
252. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 27.03.2023).
253. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
254. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n133> (дата звернення: 20.02.2023).
255. Про судоустрій України : Закон України від 07.02.2002 № 3018-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
256. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 року № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> (дата звернення: 16.01.2022).
257. Про утворення Державного бюро розслідувань : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.2016 № 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

show/127-2016-п#Text (дата звернення: 28.03.2023).

258. Про утворення місцевих адміністративних судів, затвердження їх мережі : Указ Президента України від 16.11.2004 № 1417/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1417/2004#Text> (дата звернення: 20.02.2023).

259. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

260. Проект Закону про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70936 (дата звернення: 05.02.2022).

261. Пропозиції Президента до Закону «Про адміністративно-територіальний устрій України». Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=2111 (дата звернення: 05.02.2022).

262. Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина [05.09.2014] / Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>.

263. Пухтинський М. О. Конституційно-правові проблеми децентралізації публічної влади в умовах реформування адміністративно-територіального устрою в унітарній Україні // Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів : колективна монографія / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія ; передм. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Львів : СПОЛОМ, 2021. С. 108–126.

264. Пухтинський М. О. Унітаризм і проблеми адміністративно-територіальної реформи // Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 276–294.

265. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник.

Вид. 9-е, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.

266. Ренан Е. Що таке нація? // НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 253–263.

267. Речицький В. В. Конституційне АБВ. Харків : ТОВ «Вид. “Права людини”», 2016. 408 с.

268. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.

269. Рішення Верховного Суду від 03 травня 2018 р. Справа № 805/402/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73869341> (дата звернення: 12.01.2023).

270. Рішення Верховного Суду від 10 червня 2020 р. Справа № 420/2651/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89757375> (дата звернення: 12.01.2023).

271. Рішення Верховного Суду від 14 січня 2021 р. Справа № 9901/347/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94171812> (дата звернення: 12.01.2023).

272. Рішення Верховного Суду від 16 липня 2020 р. Справа № 9901/159/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458481> (дата звернення: 12.01.2023).

273. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 24 березня 2021 р. Справа № 280/9513/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95745385> (дата звернення: 12.01.2023).

274. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 03.10.1997 № 4-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

275. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в частині п'ятій статті 140

Конституції України та в частині першій статті 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

276. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 140 Конституції України (справа про об'єднання територіальних громад). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-02#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

277. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-13#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

278. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text>.

279. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним

поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Регламенту Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Положення про Рахункову палату Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Положення про порядок управління майном, що належить Автономній Республіці Крим або передане в її управління, затверджених відповідними постановами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, та Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про заходи щодо посилення кадрової роботи в Автономній Республіці Крим» (справа про правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-01#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

280. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) від 23 грудня 1997 року № 7-зп URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-97#Text>

281. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11.07.1997 № 3-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

282. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text>

283. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним

поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16.01.2003 №1-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-03#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

284. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 3 Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 18.09.2008 № 17-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-08#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

285. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 05.10.2005 № 6-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

286. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 4, 8, 10, підпункту «б» підпункту 2 пункту 13, пунктів 14, 17 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення державного архітектурно-будівельного контролю та сприяння інвестиційній діяльності у будівництві». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-09#Text> (дата звернення: 27.01.2023).

287. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним

поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

288. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 03.02.2023).

289. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», статей 15, 15-1, 26 Закону України «Про кінематографію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text> (дата звернення: 07.02.2023).

290. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55> (дата звернення: 08.02.2023).

291. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим) від 03.03.1998 № 2-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-98#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

292. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо

відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>.

293. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16.04.2008 № 6-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#Text> (дата звернення: 25.03.2023).

294. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

295. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (дата звернення: 07.02.2023).

296. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 08 липня 2021 р. Справа № 400/4075/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98363520> (дата звернення: 12.01.2023).

297. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 03 грудня 2020 р. Справа № 855/20/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93627521> (дата звернення: 12.01.2023).
298. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 05 лютого 2021 р. Справа № 855/19/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94701602> (дата звернення: 12.01.2023).
299. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 16 лютого 2021 р. Справа № 855/30/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95275194> (дата звернення: 12.01.2023).
300. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 31 січня 2022 р. Справа № 640/25318/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103459433> (дата звернення: 19.01.2023).
301. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 18 травня 2021 р. Справа № 520/1265/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97061331> (дата звернення: 19.01.2023).
302. Савенко М. Д. Принципи Конституції // Наукові записки НаУКМА. Том 53. Юридичні науки. С. 13–16.
303. Савчин М. В. Децентралізація влади та права людини і основоположні свободи // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТИМПАНИ, 2015. С. 58–69.
304. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М. О. Баймуратов. Київ : Правова єдність, 2009. 517 с.
305. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
306. Савчин М. В. Принцип субсидіарності та організація публічної влади // Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Динис Г. Г., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Менджул М. В. та ін.; за заг. ред. Савчина М. В. Ужгород : ТИМПАНИ, 2015. С. 80–92.

307. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
308. Совгира О., Іщенко О. Реформа виконавчої влади й адміністративно-територіальна реформа в контексті сучасної модернізації конституції України: теоретико-прикладні аспекти // Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 59–65.
309. Стефанюк В. С. Адміністративна юстиція як провідна форма судового захисту прав громадян // Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. С. 217–228.
310. Стогова О. В. Типи сучасних федерацій: характеристика та особливості застосування // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1031. С. 106–111.
311. Сухонос В., Сухонос В., Куліш А., Білокінь Р. Державознавство: підручник / за ред. В. Сухоноса. Суми : Університетська книга, 2021. 493 с.
312. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
313. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С . Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 268 с.
314. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 25.02.2023).
315. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : К. І. С., 2014. 1016 с.
316. Українсько-російські відносини: Тест на політичну зрілість. Аналітична доповідь. URL: https://ukraine-russia.wf.org.ua/4/?fbclid=IwAR2iCBmeAMxCUtNT_faSiCJxYptmhTAR0bRqro7DlxwGasry85NCWGSPMY0 (дата звернення: 25.02.2023).
317. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 28 листопада 2007 р. Справа № К-2670/07. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1434051> (дата звернення: 12.01.2023).

318. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 27 серпня 2008 р. Справа № К-789/07. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2450718> (дата звернення: 12.01.2023).
319. Ухвала Донецького апеляційного адміністративного суду від 18 червня 2014 р. Справа № 805/2928/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39277014> (дата звернення: 12.01.2023).
320. Федоренко В. Л., Чернеженко О. М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах-учасниках ЄС, Швейцарії та України: монографія. Київ : Ліра-К, 2017. 288 с.
321. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n437> (дата звернення: 23.01.2023).
322. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 23.01.2023).
323. Чорновол І. П. Адміністративна реформа в УРСР (1959-1966 рр.) // Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2016. С. 106–112.
324. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Підручник. Київ : АртЕк, 2001. 264 с.
325. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. Київ : Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
326. Шевчук А. В. Нормативно-правове поле функціонування й удосконалення адміністративно-територіального устрою України // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Шевчук Л. Т. Львів, 2007. С. 22–29.
327. Шевчук Л. Т. Передмова // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Шевчук Л. Т. Львів, 2007. С. 5–14.

328. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
329. Шишкін В. І. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального конституційного суду Федеративної Республіки Німеччини) // Право України. 2018. № 9. С. 57–75.
330. Шишкін В. І. Гарантування конституційного права на функціонування української мови як державної // Вісник Конституційного Суду України. 2013. № 3. С. 54–60.
331. Шишкін В. Конституційні зобов'язання носіїв державної влади щодо реагування на акти воєнної агресії // Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 121–132.
332. Шишкін В. Конституційні основи правового реагування органів державної влади на акти воєнної агресії. Вісник Конституційного Суду України. 2016. № 4–5. С. 214–222
333. Шишкін В. І. Конституційно-висхідні гарантії реалізації права громадян України на послуговування державною мовою // Держава і право. Юрид. і політ. науки. Київ, 2013. Вип. 61. С. 77–83.
334. Шишкін В. І. Мова як складник державотворення // Мовознавство. 2013. № 2–3. С. 221–231.
335. Шишкін В. Чому я був проти. «Окремі думки» судді Конституційного Суду України. Київ : Темпора, 2018. 760 с.